

A „SZABAD-ÖTLETEK JEGYZÉKE” ÉS A KÉSEI VERSEK (JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉNEK NÉHÁNY MOTÍVUMÁHOZ)

„Vajjon arányos-e hozzám
most minden, ami
van”

1.

Nehéz feladatot vállal magára a szerző e szerény kísérlettel: József Attila kései verseinek vizsgálatával, mert e versek hosszú ideig mostohagyermekai voltak a József Attila-értelmezésnek. Pedig, mint Németh G. Béla írja a költő egy kései verstípusát vizsgálva, „e versek oly kérdésekkel néztek szembe, melyekkel szembenézni egyre égetőbb a mai gondolkodásnak... nemcsak művészi, de szemléleti tekintetben is nagyobb teljesítményt nyújtottak, mint sok agyonidézett, korra és életrajzra közvetlenül vonatkoztatható társuk.”¹ József Attila kései korszakában írott verseinek pesszimizmusa okozza, okozhatja a legnagyobb gondot, mert e pesszimizmus, más-ként megközelítve: szemléletének, lírai gondolkodásának változásai mehökkentik az olvasót, a kutatót. Arra keresünk tehát választ, hogyan juthat el a költő a harmónia, a konzonzancia világának megteremtésére törekedve egy, e törekvéseinek ellentmondó világ megfogalmazásához, azaz: mi az oka annak, hogy — néha szinte akarata ellenére — a diszharmónia, a széttörtség-, csonkaságtudat, az ijesztő magányosság, az elidegenedés formába öntése lett e korszakának költői feladata.

Szerény kísérletnek neveztük e munkát, s joggal, mert egyetlen vizsgálati szempont — József Attila költészetének néhány motívuma — alapján próbálunk választ keresni olyan fontos kérdésekre, melyeket csak teljesebb vizsgálati módszer segítségével lenne jogunk érvényes módon „vallatni”, értelmezni. Mégis — vizsgálati szempontunk korlátait látva is —, közrebocsátjuk e dolgozatot, mert úgy véljük, tanulságai talán nem lényegtelenek; mert a vizsgált motívumokat szélesebb összefüggéseikbe ágyazva, e dolgozat is hozzájárulhat a József Attila-i örökség felmutatásához, egy teljesebb, árnyaltságában-összegző portré felrajzolásához.

A Szabad-ötletek aránytalanság-térképe

„Idő: 1936. máj. 22. Péntek van. Nyolc perc múlva dél. A kávéházakban ilyenkor csökkent a forgalom... Most sovány, kiugró ádámcsutkájú, sutabajszú, komor férfi tűnik fel a színen. Hóna alatt dagadásig tömött aktatáskával. Nem néz se jobbra, se balra, végigmegy a helyiségen s hátul, a kártyázó asztalok közelében elfoglalja megszokott helyét.”² — emlékezik Németh Andor, alig több, mint két hónappal József Attila tragikus halála után. Azt a napokban, sőt órákban jelezhető³ utolsó

¹ NÉMETH G. Béla: Még, már, most. = Mű és személyiség, Magvető, 1970. 673.

² NÉMETH Andor: Kelj fel és várj [sic!] = Újság, 1938. febr. 20.

³ Vö. József Attila Összes Művei (a továbbiakban: JAÖM) IV. Akadémiai, 1967., 193.: „A 'Szabad-ötletek'-et egy vastag, fehér papírborítású füzetbe három alkalommal írta. Dátum csak egy van a füzetben a számozott 1. (tulajdonképpen 7.) lapon: 36. máj. 22.; a számozatlan 3. lapon kezdődő Foglalat datálása: vasárnap este 3/4 9-kor (tehát 1936. május 17.); majd a számozott 112. lapon: vasárnap d. u. 1/2 6-kor ottho-ittho (tehát 1936. május. 4.).”

„kísérletet” örökíti meg, melynek során József Attila már hittel-tudatosan szabadulni akart nyomasztó élményeitől, betegségétől. Arra emlékezik, hogyan, milyen állapotban ül neki s írja meg József Attila a *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* című „naplóját”: „Arca ezen a napon a szokottnál is gondterhesebb. Analízisről jön, négyre a fogorvosához kell mennie. Egy napon a fejébe vette, hogy testileg-lelkileg rendbehozza magát és makacsul kitart szándéka mellett. De dühös indulatok fenekednek lelke mélyén, nincs megelégedve sem magával, sem az orvosával. Azok ügyefogyottan babrálnak, rontanak rajta, holott ő teljes megújódásra áhítozik. Fogcsikorgatva, farkaskedéllyel fogyasztja el reggelijét. Aztán kinyitja a táskáját és kivesz belőle egy vadonatúj, vaskos füzetet. Olyan a formája, mint egy üres könyv. Ezt tele akarja ma írni. Most nekiül és nem kel fel addig, amíg egyenletes, nyugodt betűivel tele nem írta a százhetven üres lapot. Mint Münchhausen a mocsárból, maga akarja kirántani magát abból a poshadt, zavaros mocsárból, melyben fulladozik. Egyszerre akar leszámolni a múlttal és a jelennel. Gátlás nélkül le akarja jegyezni minden érzésrezdülését, minden átfutó gondolatát. Számot akar adni magának minden bajának miértjéről és eredetéről. Olyan őszinte akar lenni magához, mint még soha.”⁴

A *Szabad-ötletek jegyzéke* azóta nemegyszer lett irodalomtörténészek és ideggyógyászok közötti vita tárgyává. Maga Németh Andor indította el — akaratlanul is — az egyik vitát, amikor visszaemlékezéseinek második közlésében megállapította, hogy a *Szabad-ötletek jegyzéke* tulajdonképpen egy napló, melyet akkor írt a költő, amikor Gyömrői Edit volt a pszichoanalitikusa. Németh Andor feltételezte, hogy a „naplót” a költő egyenesen orvosa tanácsára írta, „aki arra számított, hogy a szerencsétlen megkönnyebbül majd, ha kiveti magából, ha kifejezi, ha írásban fekteti le s ezzel tárgyiasítja és tárgyilagossítja indulatait.”⁵ Gyertyán Ervin már kézzelfogható tényként kezeli a Németh Andor által a „naplóról” közölteket, mely, mint írja: „pszichoterápiai módszer, amelyhez az analitikus, József Attila akkori orvosa, Gyömrői Edith tanácsára azért folyamodott, hogy a szabad asszociációk segítségével megkíséreljen ezzel a kiírással könnyíteni állapotán.”⁶

A költő akkori orvosa nem ilyen értelemben nyilatkozott. Vezér Erzsébet 1971-ben meginterjúvolta Londonban Gyömrői Edit orvosnőt, aki arra a kérdésre, hogy ő íratta-e tele a *Fehér füzetet* a költővel — tagadó választ adott: „Nemcsak hogy nem én íratam, de nem is tudtam róla, soha nem is láttam. Én nem tudom, hogy más pszichoterápiákat csinálják-e, én soha nem csinálom. Ha én dolgozom egy beteggel, akkor nem azt akarom tudni, amit ő tud és tudva gondol, hanem amit nem akar tudni. És akkor én arra figyelek, hogy mi jön keresztül a sorok között. Tehát nem bátorítom arra, hogy megkomponálja a gondolatait. Írni pedig nem lehet úgy, hogy az ember nem fogalmaz.”⁷

A perdöntő interjút, Gyömrői szavait bizonyítékként kezelve⁸, számunkra a tudatosság, József Attila tudatossága — melynek eredményeként a *Szabad-ötletek* megszületett — a legfontosabb. Sajnálatos, hogy irodalomtörténet-írásunk a „napló” elemzését egyelőre nem végezheti el, mert a *Szabad-ötletek* „a költő asszociációinak, ötleteinek, időnként — betegsége jeleként — kényszerképzeleteinek is laza füzére.

⁴ NÉMETH Andor: uo.

⁵ NÉMETH Andor: József Attila élete és kora. = Csillag, 1948. július. 33.

⁶ GYERTYÁN Ervin: Egy új József Attila-vers? = Élet és irodalom, 1972. júl. 1. 9.

⁷ VEZÉR Erzsébet: Ismeretlen József Attila-kéziratok. = Irodalomtörténet, 1971. júl. 17. 29. sz. 9.

⁸ Bizonyítékként kezeli és felhívja rá Gyertyán Ervin figyelmét Tasi József is. — Vö. TASI József: Még egyszer a Szabad-ötletekről. = Élet és irodalom, 1972. júl. 22. 30. sz. 2.

Legnagyobb része így csak kórlelet értékű, egyes vonatkozásai miatt a nyilvánosság elé nem tartozó.”⁹ A Kritikai Kiadás¹⁰ is csak a korábbi közlők — Németh Andor¹¹, József Jolán¹² — által válogatott részleteket hozza. A teljes anyag nem hozzáférhető, a kutatóknak is csak szűk köre ismeri és „elemzi” mégis — a nem publikálható részleteket továbbra sem idézve. Ennek ellenére a teljes anyagra vonatkozó vélemények újabb vitát szültek. Első közlésében már Németh Andor is felhívta olvasói figyelmét arra a tudatosságra, melyről szoltunk. „Kísérteties iromány ez — írja —, a legdöbbenetesebb vallomás talán, amit ember valaha papírra vetett. A füzetet gondosan rejtegette környezete elől. De nyilván emberi dokumentumnak szánta, mert lett volna alkalma és ideje megsemmisíteni.”¹³ Hogy másokra is gondolt a költő: későbbi olvasóira, azt a *Fehér füzet* írásmódját vizsgálva bizonyítja: „Kézvonásai is arra vallanak, hogy gondolt másokra, amikor papírra vetette vallomásait. Határozott, majdnem kalligrafikus betűkkel, széles sorközökkel írt, olyan aprólékos gondnal, mintha meg akarná könnyíteni majdani tanulmányozójának munkáját.”¹⁴

Németh Andor nem nevezi ugyan költői alkotásnak, műalkotásnak e József Attila-anyagot, de „emberi dokumentum”-nak tekinti, s ebből mindenesetre azt kiolvashatjuk, hogy az egész életmű szempontjából lényegesnek tekinti. Vitát említettünk, s joggal. Bori Imre a szürrealizmusról szólva, több nyugat-európai példa mellett József Attilára is hivatkozik. A *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* a szürrealizmus egyik dokumentumaként kezeli, s következésképpen, mint irodalmi szöveget, mint műalkotást vizsgálja.¹⁵

Gyertyán Ervin is hivatkozik a szürrealizmusra s annak szabad-asszociációs módszerére, de tagadja, cáfolja, hogy a napló műalkotásnak, versnek lenne tekinthető: „...bár a szürrealizmus nem egy esztétikai hitvallása éppen a szabad asszociációban — az écriture automatiqueban — látja a modern költészet egyetlen hiteles forrását és formáját, József Attila ezt az álláspontot még a szürrealizmustól leginkább megérintett korszakában sem tudja elfogadni. Ő maga tehát aligha tekintette versnek ezt az írását. Különben felvette volna valamelyik kötetébe.”¹⁶

⁹ JAÖM. IV. 194.

¹⁰ Uo.

¹¹ NÉMETH Andor: Kelj fel és várj [sic!]. ih.; és NÉMETH Andor: József Attila élete és kora, ih. 32—3.

¹² JÓZSEF Jolán: József Attila élete. Cserépfalvi, 1940. 161—4.

¹³ NÉMETH Andor: József Attila élete és kora. ih.

¹⁴ Uo.

¹⁵ BORI Imre ezt a következőkkel bizonyítja: „A Szabad-ötletek kézírata viszont arról tanúskodik, hogy a költő megmunkálásakor az utókorra is gondolt, s hogy alapjában véve irodalmi szövegként kezelte: címmel látta el, s mert nem semmisítette meg, művészi ambícióinak szellemében közeledett hozzá. Nincs okunk tehát, hogy ne irodalmi szövegként, műalkotásként értelmezzük... egy ilyen mű lehetősége több, mint egy évtizede kísértett már József Attila költészetében, szinte az első mama-vers óta, a harmincas években pedig a mű megszületésének a lehetősége is megsokszorozódott: a versek egész csokrában szólnak meg azok a problémák, amelyeket a Szabad-ötletek tár majd fel, megsokasodnak az életvallomások versben és prózában egyaránt, s tudatosodnak benne traumáinak nemcsak társadalmi, hanem magánemberi, létsorsbeli vonatkozásai is... A szürrealista asszociációs munka gazdag tárháza és példatára ez a József Attila-szöveg, s ebben nemcsak életrajznak sötétsgében, az emlékezet titkos rekeszeiben megbúvó tényei kerültek felszínre, hanem költőiségének mechanizmusa is megmutatta magát. Alkotó műhelyének vizsgálata, töredékeivel és rögtönzéseivel egyetemben költészetének mélyebb rétegeit is megvilágíthatja — bizonyítva, hogy József Attila költőiségének mélyén a szürrealizmus, mint világkép és mint költői technika, képteremtő elv vitathatatlanul és termékenyen volt jelen, s hogy életműve a szürrealizmus nélkül nem jöhetett volna létre.” — Vö. BORI Imre: A szürrealizmus ideje. = A magyar irodalmi avantgarde. II. Fórum. Újvidék, 1970. 124—7.

¹⁶ GYERTYÁN Ervin: i. m.

A vitát nehéz lenne eldönteni. Hogy nem vette fel „valamelyik kötetébe”, ez még nem bizonyíték, hiszen azután hogy a *Szabad-ötletek*et megírja, már csak egy kötete jelenik meg s nem is sokkal később: 1936 decemberében a *Nagyon fáj!*

Hogy versnek szánta-e József Attila a *Szabad-ötletek*et, nem tudjuk, eligazodni e kérdésben a kortársi emlékezések sem segítenek már. Hogy vers-e, azt már az irodalomtörténet-írásnak lesz feladata eldönteni! Egy bizonyos: a József Attila-életműnek olyan „emberi dokumentuma”, melynek vizsgálata, ismerete sokban segítségünkre lehet: „magyarázatul” szolgálhat az életmű mind teljesebb feltárásához, fogódzót is jelenthet e korszakában írott verseihez. S éppen azért, mert a gyógyulást ettől is várta József Attila, mert hitt abban, hogy ha őszintén leírja minden sérelmét, problémáját, ez segíthet; nem lehet közömbös számunkra, hogy melyek azok a kérdések, problémák, sérelmek, amelyek — „naplójából” visszakövetkeztetve — 1936-ban gondolkodását, érzelmi életét befolyásolták-meghatározták. Tudatossága: az, hogy nem csak orvosaiban akart bízni, hanem saját magában is, sőt saját magában elsősorban, még nem jelentheti azt, hogy versként kezelte, amit írt — ez bizonyos. De: hogy ennyire tudott és akart hinni a szó erejében, ez azt mutatja, hogy költőként írta, amit írt: a *Szabad-ötletek jegyzékét*, mert csak költő hihet ilyen hittel és akarással a leírt szó erejében! Mint Németh Andor írja a „naplóját” író József Attiláról: „...azt hitte, hogy a papírra szögezve megdermednek a kísértetek, mint a halálfejes lepkék az üveg alatt.”¹⁷ S ha a „naplót” nem is tekintjük versnek, jól tudjuk, hogy alig pár hónappal később — mikor egy ideje hitte is már, hogy meggyógyult — újra megelevenednek gyötrő komplexusai — immáron versebe szedve, művészi formába öntve, hiszen kései verseinek élményanyaga hasonló a naplóéhoz.

A *Szabad-ötletek jegyzékének* az élményanyagát azonosítani nehéz, hiszen keveredik benne a valóság a fantáziával, a megtörtént a meg-nem-történttel, az óhajtott a másként megvalósulttal, a felnőttkor a gyermekkorral, a boldogság a boldogtalansággal. Már az első sorok¹⁸ jelzik megírásuk okát és magyarázatát:

„Az a szerencsétlen,
aki ezeket írta mér-
hetetlenül áhitozik sze-
retetre, hogy a szeretet
vissza tartsa őt oly,
dolgok elkövetésétől,
melyeket fél megtenni.

Szeretethiánya, önnönmagától, szándékaitól, vélt tetteitől való félelme kísértik. Aztán emlékképeit — a tudat alól föl-föltörő vélt vagy tényleges élményeket, mint énjének, meg nem értett belső világának magyarázatát — írja:

Őt olyasmiért verték, amit
soha nem tett volna,
ha szerették volna. Ő az
a gyermek, akit nem szeret-
tek s akit ezen kívül azért
verték, mert nem tudták
elviselni azt, hogy
nem szeretik...

¹⁷ NÉMETH Andor: Kelj fel és várj. ih.

¹⁸ Az idézetek sorrendje és a közlés módja megegyezik a Kritikai Kiadás szövegével, annak sorrendjével. — Vö. JAÖM. IV. 28—34.

Egy nem hozzá, nem énjéhez igazodó, egy számára *aránytalannak* tűnő világ képe bontakozik ki soraiban.

A »hal« szótól az anya megidézéséig vezet a tudatalatti gondolatok útja:

hal
meghal
meghallgat
hallga, csak hallga
.....
.....
megszólal a halott anya
megütötted magad, fiam?

A »kár« szótól egészen a magány, a fájdalmas egyedültség jelzéséig jut el:

kár
rák
rokka
rokkant
rokkantak illetménye
a te anyád nem hadiöz-
veg
özv. József Áronné
özv. József Attila
sose lesz tele a füzet
dobd a sutba égesd el

borzasztó, hogy az ember
egyedül van
borzasztó, hogy van tudata
csak azért van egyedül
vagy csak azt hiszi,
hogy egyedül van...

Újra és újra visszatérnek a gyermekkori valós és fiktív „élmények”, hogy megalázottságát, kiszolgáltatottságát jelezzék:

én lementem volna a
boltba, ha a mama
nem küldte volna
vissza oly sokszor,
amit hoztam, ez na-
gyon megalázó volt
.....
meg az is oly megalázó
volt, hogy én vigyek le
egy tyúkot legelni a
térre és a többi fiúk
röhögjenek ki
és megalázó volt a men-
helyi szalmakalap is
.....

a kalapot kicsipkéztem
nagyon megverték, én nem
tudtam mást hazudni,
minthogy nem én csip-
kéztam ki

S aztán egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy itt egy belső aránytalanság-, hiábavalóság-
érzettel küszködik a költő:

én egész életemben hiába
törekedtem, hiába voltam
jó, hiába voltam rossz
talán csak azért sze-
rettem a mamát, mert
ennem adott, volt
hova hazamennem

Hogy arányosság és aránytalanság ütköznek itt meg egymással, arra már a publikál-
ható részletek is engednek következtetni:

de szégyeltem [!] volna már
olyan nagyon sokat enni,
amennyit szerettem volna
.....
én másoktól tanultam
szégyelni [!] magamat
.....
sietni kellett volna, de
istenem mért siettem
volna

Az anya-komplexus gyakori fölidézése is ezt az aránytalanságot tükrözi: a meg nem
értettséget, a dolgok meg nem értését:

de kár hogy édesanyám
beteg volt
.....
talán most vagyok oly
elhagyatott, mint
akkor
.....
13 éves korom óta csak
álörömeim voltak
csak azért „örültem”, hogy
ne hőköljenek vissza
tőlem az emberek, — mihez
is fogtak volna velem:
ugy lettek volna velem,
mint én a mamával,
amikor a klinikán fe-
küdt csontig lesóványodva
nem ettem meg az ételt, ami

ott volt kihűlve az
éjjeli szekrényén

.....
talán ettem belőle mégis és
azért köpködök

Másutt már önnönmagát is tagadva látja: nem-létezőnek és mégis-létezőnek:

mindegy itt vagyok
és nem vagyok, csak mások
látnak

Önvizsgálata is aránytalannak mutatja én és világ viszonyát, az én reakcióit a világ,
az ént körülvevő társakban róla kialakult képre:

mert tudom, hogy azt
szeretik, akinek mu-
tatom magamat és nem en-
gemet

.....
a verseim nem én vagyok:
az vagyok én, amit itt
irok

.....
mutatnom kell, hogy
valaki vagyok

S a költészetről, költőkről is úgy vall, hogy minden aránytalannak, fölöslegesnek,
„öncsalásnak” tetszik:

jönnek egymásután a
kéziratokkal az örül-
tek — minek irnak
az öncsalás, szél-
hámosság
talán olyan, mint for-
gót csinálni

Egy helyütt pedig verbálisan is ott leljük soraiban a magyarázatát e képzeteknek.
A felnőtt férfi megidézi a gyerekkort, verésélményeit:

talán csak azért várok
többet a szerelemtől,
mint amennyit ka-
pok tőle, mert vertek,
mert azt akarták,
dolgozzak és nem en-
gedtek játszani

hogy a játék hiányától eljusson az aránytalanság megfogalmazásához:

Öcsödön rossz volt
kellett volna két kis ló,
... ..kis eke
kis ház, kis kutya, kis csikó,

kis kasza, kis buza —
minden arányosan hoz-
zám, mint ahogy min-
den arányos volt a ne-
velőapámhoz.

Nem egyszerűen a gyerekkort idéző sorok arányteremtési igényéről van itt szó. A felnőtt szól itt önnönmagáról: önnönmagát vetítve vissza a gyermeki *énbe*. Ez bizonyítható azzal is, hogy a »két kis ló« és a »kis eke« közötti kipontozott részben az eredeti szövegben a felnőtt igényeit, akaratát, kívánságát jelző »kis nő« szerepelt.¹⁹ S hogy valóban a felnőtt ember „aránytalanság-térképét” követjük nyomon e meg-
rázó dokumentumot olvasva, azt a befejező sorok kérdező viszonylata mutatja:

Vajjon arányos-e hozzám
most minden, ami
van

E pillanatban nemcsak a múlt érdekli, hanem sokkal inkább a jelen; arra kérdez rá, abban keresi a helyét. A jelent, jelenét szeretné önmagához, felnőtt-önmagához mérhetőnek, arányosnak látni. S csak a kérdőszóból, a »vajjon«-ból látjuk, hogy aránytalannak tetszik számára »minden, ami van«.

Nem versként kívántuk kezelni az életmű e dokumentumát, csupán mint térképet — térképét a hiányoknak, fájdalmaknak, a költőt gyötrő képzeteknek — használtuk, hogy ráirányítsuk a figyelmet egy szerintünk lényeges kérdésre: József Attila *aránytalanság-képzeire*.

Ezek az aránytalanság-képzetek azért is lényegesek, mert át- meg átszövik egész költészetét. A „napló” utolsó kérdése: »Vajjon arányos-e hozzám most minden, ami van« — különösen a közvetlenül halála előtt írt verseiben jelentkezik, azokban nyer újabb és újabb képi megfogalmazást, művészi formát.

A kései versek aránytalanság-képzei

Nincs közöm senkihez, szavam szálló penész,
Vagyok mint a hideg világos és nehéz. —
(*Nincs közöm...*)

— panasolja fel már 1936-ban költészetének, a költői szónak a hiábavalóságát az a József Attila, aki szinte költőével sem mérhető hittel hitt a *szép szóban*, annak hatásában, erejében. A létezés hiábavalóságához vezet a költészet hiábavalósága: *Nincs közöm senkihez*. A társtalanság, az embernélküli magány szólal meg ezidőtájt írt verseiben:

Ha elhagysz, mint az ég alján a nap,
mit is tehetnék, hogy ne szánjanak,

¹⁹ Az eredeti kézirat hasonmása, fényképe szerepel két könyvben is s ezeken tisztán olvasható a „kis nő”. — A hasonmásokat I. GYERTYÁN Ervin: József Attila. Arcok és vallomások. Szépirodalmi, 1970. 178.; BALOGH László: József Attila. Nagy Magyar Írók. Gondolat, 1970. 133. (Mj.: amikor idézik e szöveget, ők is kipontozzák ezt a részt!)

ki fogná föl szívével énekem,
ha te sem érzed, hogy ki vagy nekem
(*Ha elhagysz...*)

— írja egyik töredékében, újra és újra jelezve, hogy *szavát, énekét* már nem fogja föl senki sem; a költő: az ember kihullt a világból. Értelmetlen, fájdalmakkal teli világot rajzol maga köré, s benne tehetetlennek, *út nélkülinek*, mindentől — legelső-sorban is: költői lényegétől — megfosztottnak látja sajátmagát:

Szólj hát, mit tegyek én, hogy szeress
ha sírva fakadok, ne nevesz

Mint a motor, mely már begyulladt,
de nincsen útja és nem indulhat,
olyan vagyok s ha bátrabb volnék,
értelmetlen szavakat szólnék.

(*Szólj hát...*)

S nemcsak embernélküli ez a magány, már a tárgyakat s a teremtetett képeket, emlékeket is nélkülözni kénytelen a végtelen fájdalmában, kínjában kérdeve föl-fölsikoltó költő:

Könnyű emlékek, hová tűntetek?
Nehéz a szívem, majdnem zokogok.

Végzetesen kihullt a világból, környezete, még az általa teremtetett világ elemei sem reagálnak rá. Mindennemű reláció egyoldalúvá, válasznélkülivé, következőképpen üressé vált:

Már nem élhetek meg nélkületek,
már nem fog kézen, amit megfogok.

(*Könnyű emlékek...*)

Az őt körülvevő világ már nem mérhető hozzá, aránytalanná válik küzdelme.

Egyik legjobb korabeli kritikusa, Bálint György már 1935-ben észreveszi a tendenciát, József Attila magányát. „Legutolsó verseiben — írja — már nem találjuk a lázongó dac erős hangjait. Ezek a versek elszigetelődésről, magános keserűségről, önmagába merülésről vallanak. Lázadó dacát a költő mintha önmaga ellen fordítaná.”²⁰ Az 1934—35-ben írott verseket határkőnek látja a kritikus: „József Attila úgy látszik, eljutott önelemzése során addig az ősi határvonalig, melyen túl már nincsen semmi. Most már mintha mindent felderített és tisztázott volna termékeny magányában. Minden nagy és lelkiismeretes magábamerülésnek megújulásra kell vezetnie. Ez a megújulás ennél a nagyszerű költőnél sem maradhat el és útja csak egyfelé vezethet: vissza a világba.”²¹ S ugyanaz a Bálint György, aki 1935-ben úgy látja: lehet, kell, hogy legyen útja József Attilának „vissza a világba”, alig több, mint két évvel később meghökkenve és megrettenve veszi észre, hogy kortársa költészetének utolsó korszaka egy, a korábbinál még mélyebb magányról tesz tanúbizonyságot. A költő 1937-ben született verseiről szólva így ír: „Lassan-lassan megkezdődik az elvonulás a külső valóságtól. Jön a sértett, megsebzett befeléfordulás — de ez sem ad enyhülést. A lélek mély rétegeinek homályos rémségei versenyeznek most a külső

²⁰ BÁLINT György: József Attila versei. = Pesti Napló, 1935. jún. 29.

²¹ Uo.

világ kínzáisaival. Kétféle rettenet között őrlődik immár és sikongva küzd a ráboruló sötétséggel...”²²

S valóban, József Attila már 1936-ban, — hihetetlenül racionálisan, hidegen — megpróbálja fölmérni helyzetét, s igyekszik beszámolni sajátmagának énje szét-hullásáról. A Freud tanaiban járatos költő személyiség-, én-felmérése ez, mint a *Ki-be ugrál* című verse:

Ki-be ugrál a két szemem, úgy érzem.
Ha megbolondulok, ne bántsatok.
Erős karokkal fogjatok le szépen.

— s újra és újra: magányát szólaltatja meg. Szorongva konstatálja, adja hírül felismeréseit, s mint mindig, e versében is: az énnek, a költői énnek a költészethez, a vershez való viszonyát vizsgálja. S ami a legmegdöbbentőbb ebben az iszonyú felmérésben, az az, hogy amikor már önnön költői-emberi énjének létezését is tagadni kényszerül, a kimondott szó, a fájdalmas igazságokat jelentő sorok akkor is a legmagasabbrendű művészi formát mutatják:

Gondoljátok meg: Ezen a világon
nincs senkim, semmim. S mit úgy hívtam: én,
az sincsen. Utolsó morzsáit rágom,
amíg elkészül ez a költemény...

Az ideggyógyász: Varga Ervin is hivatkozik pathográfiai tanulmányában a *Ki-be ugrál* című József Attila-versre. Varga Ervin úgy mérte fel utólag József Attila betegségének »mértékét« és »milyenségét», hogy verseit a költőhöz hasonló betegek írásaihoz hasonlítva vizsgálta. Ha a vizsgálatnak ez a módja idegen is az irodalomtörténész-től, Varga Ervin megállapításait akkor is érdemes és szükséges figyelembe vennünk; annál is inkább, mert tanulmánya — végső következtetéseiben — nem mond ellent az irodalomtörténet versközpontú, műalkotásközpontú véleményalkotásának. A *Ki-be ugrált* idézve vizsgálja a költő gondolkodását. „1937 őszén vagyunk ekkor — írja. — Gondolkodásában, költői munkásságában nem észlelhető inkoherenca, ugyanakkor, amikor már régen megtalálták művészi helyüket a képtöredékek, a bizarr hasonlatok alkotó módján. Ezek, ha sajátosan is, de mindig értelmezhetőek, ha hallatlan mértékű sűrítések, absztrakciók felbontása után is, mégis mindig művészi és értelmes célképzetek által vannak meghatározva.”²³ Éppen azt tartja kiemelendőnek, hogy betegsége azért nem hatalmasodhatott el rajta hamarabb, mert gondolkodásmódja, mindennapi költői munkája fékentartó erőként hatott: „A költői munkamód, kifejezésmód (amin nemcsak a verselés technikai, de gondolati, esztétikai szabályait is értjük) mind tökéletesre csiszolt, dinamikus stereotíp; betegségének ebben a szakaszában is fenntartják verseit, nem engedik elsüllyedni a szét-esőben levő személyiség formátlan tartalmaiba.”²⁴ Bálint György is egy különös paradoxonra hívta föl a figyelmet: „A legtöbb költő napközben többé-kevésbé józan, és csak az ihlet pillanataiban engedi át magát a mámorhoz hasonló állapotnak. József Attila élete utolsó évében már megfordítva élt: a köd-állapot vált nála csaknem mindennapivá, és az ihlet pillanatai hozták meg a rövid, de éles világosságot.”²⁵

²² BÁLINT György: A fájdalom zsenije. = Pesti Napló, 1938. júl. 17.

²³ VARGA Ervin: Pathográfiai tanulmány József Attiláról. Ideggyógyászati Szemle, 1966. júl. 7. sz. 195—204.

²⁴ Uo.

²⁵ BÁLINT György: Az értelem vértanúja. = Újság, 1939. dec. 10.

De éppen e „rövid, ...éles világosság” pillanataiban méri föl a költő a vele szemben közömbös világ elleni aránytalan küzdelmének fölösleges voltát. Hogy őrült volt-e, beteg volt-e, nem szükségszerű kérdés, s elsősorban az ideggyógyász feladata ezt vizsgálni. Az irodalomtörténet számára az alkotójától függetlenedett, objektívalódott műalkotás, a vers fontos. Bóka László is így veti föl a kérdést nem sokkal a költő halála után: „Megőrült? Nem tudom. Talán csak életében is olyan maradéktalanul művész volt, mint alkotó perceiben. Élet-ihletést kapott s egész életével felelt rá. Ha őrült volt, időtlen embereszmények voltak rögeszméi. Ha beteg volt: e gyalázat iszapjában fürdő emberiség betege volt. Amit látott, az volt a torz, az volt a szörnyű: műve ép volt és szép volt.”²⁶

Műve valóban ép volt s következetes. Befeléfordulása is tudatos, hiszen már életének egy jóval korábbi szakaszában is jelzi egy Vágó Mártának küldött levelében, hogy „ami kívül hiányzik a világból, azt az ember belül, önmagában kell megteremtse, mert máskülönbén elpusztul.”²⁷ Az 1937-es befeléfordulása azonban kegyetlen pesszimizmust sugall. Magányában fogódzót keres, de nem talál. Nincs fogódzó, nincs rend, pozitív értelemben fékentartó erő ebben a világban (*Miben hisztek..., Négykézláb másztam...*). A világ „rendje”, rendezettsége aránytalanra vált, felbomlott, s ezért válik egyre gyakoribb motívummá költészetében a „semmi”:

Én a széken, az a földön,
és a Föld a Nap alatt,
a naprendszer meg a börtön
csillagzatokkal halad,
mindenség a semmiségbe,
mint fordítva, bennem épp e
gondolat...

(*Költőnk és kora*)

„Hiába hazudozol” — írja, mert tudja, hogy nem csaphatja be önmagát: „Csak egy bizonyos itt — az, ami tévedés” (*Szürkület*). Öncsalási kísérleteinek kudarcát is hidegen méri föl, s csak az aránytalanság művészi formába öntése, képi megfogalmazása marad — mint feladat — számára:

Ez ideránt, az odahúz, mind fogdos, vartyog,
taszigál,
de észre egyikük sem veszi púpotat,
mit úgy hordok, mint őrült anya magzatát,
mellyel — azt hiszi — ősi némaságot szül vagy
tisztá úrt.

(*Szürkület*)

Az Illyés Gyulának szóló válaszversében,²⁸ *Egy költőre* címűben is — úgy méri magát költőtársához, hogy önvizsgálatot végez most is, s a költői életmű tudatos alakítása is aránytalanak tűnik számára:

²⁶ BÓKA László: József Attila életműve. (József Attila összes versei.) = Az Ország Útja, 1938. szept. 9. sz. 187—9.

²⁷ VÁGÓ Márta: Visszaemlékezés József Attilára. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1955. 2. sz. 192—7.

²⁸ Azért válaszvers, mert mint a Kritikai Kiadás írja: „Illyés Gyulának szól, válaszul a Nyugat 1937. júniusi számában megjelent Szolga című versére... Ez Fejtő Ferencnek szólt, de a nagybeteg költővel elhitették, hogy őt rágalmazza. (Illyés Gyula nyilatkozatát lásd erről: Magyar Csillag 1941. 314. és szóbeli közlése.)” — JAÖM. II. 454.

Téged szeretnek: könnyen értenek,
nem kérdezed, ha félni kell, hogy félj-e,
én túl magasra vettem egemet
s nehéz vagyok, azért süllyedtem mélyre.

A közvetlenül halála előtt írt versei azt bizonyítják, hogy „magányosan, betegen, közösségből kivaszítva, a fenyegető korban meg kellett éreznie a nagy vállalkozások szükségszerű bukását... Ekkor már nem volt kétséges előtte, hogy minden megkísérelt szerep, minden magatartás lehetetlenült számára... a lélek, az értelem végső felbomlás előtt állt.”²⁹ Az aránytalanul nagy küzdelmet fájlalja utolsó versében is:

Egyedül voltam én sokáig.
Majd eljöttek hozzám sokan.
Magad vagy, mondták: bár velük
voltam volna én boldogan.

Így éltem s voltam én hiába,
megállapíthatom magam.
Bolondot játszottak velem
s már halálom is hasztalan.

Mióta éltem, forgószélben
próbáltam állni helyemen.
Nagy nevetség, hogy nem vétettem
többet, mint vétettek nekem.

(Íme, hát meglettem...)

A végső számadás verse ez, de csak egyike a számadás-verseknek, melyek mind ugyanabban a gondolkörben mozognak. Élete, életműve disszonanciáit méri föl kegyetlen őszinteséggel ezekben a művekben (*Bukj föl az árból, Már régesrég, Gyönyörűt láttam, Tudod, hogy nincs bocsánat, Négykézláb másztam..., Talán eltűnök hirtelen*).

A *Karóval jöttél* és a *Bukj föl az árból* pedig minthacsak a gyerekkori, a gyerekkorba visszavetített aránytalanságokat erősítené fel. A két vers sorait olvasva ugyanazok a motívumok kísértenek, mint amelyeket a *Szabad-ötletek jegyzékéből* is kiolvashatunk. „Öcsödön rossz volt... Kellett volna két kis ló, kis nő, kis eke... minden arányosan hozzám...” — írta a *Szabad-ötletekben*, s ugyanez érvényesül a *Karóval jöttél* soraiban is. Ellentétei a végletekig fokozottak:

Karóval jöttél, nem virággal,
feleseltél a másvilággal,

— kezdi a verset, s hogy mennyire valóban a gyerekkorba is (!) visszavetített aránytalanságok fölerősítéséről van szó, azt bizonyítják a következő sorok:

aranyat ígértél nagy zsákkal
anyádnak és most itt csücsülsz,

mint fák tövében a bolondgomba
(így van rád, akinek van, gondja),
be vagy zárva a Hét Toronyba
és már sohasem menekülsz.

²⁹ BALOGH László: i. m. 204—5.

S hogy szó szerint is Öcsödöt idézi a vers, az kiderül abból is, hogy 1935-ben József Attila egy kéziratlapra — más egybekék mellett — ezt jegyezte föl: „Gombainénak mondtam, hogy neki küldök egy zsák aranyat.”³⁰ Azonban nemcsak az életrajzi összefüggések — a nevelőanyának tett s be nem váltott ígélet metaforikus megidézése — utalnak arra, hogy egész életét, életművét teszi oly módon számadás tárgyává — gyermek-énjének és halált megsejtő felnőtt-énjének azonosítása révén —, hogy életének és életművének aránytalanságaira mutasson rá! A vers egésze, kérdésfelvetései, a vers szerkesztése és kompozíciója is ezt mutatják. A nagy vállalkozást, vállalást, s a lemondó, kiábrándult felmérését a teljesíthetetlennek, a meg-nem-valósulásnak:

Tejfoggal kőbe mért haraptál?
Mért siettél, ha elmaradtál?
Miért nem éjszaka álmodtál?
Vége mi kellett volna, mondd?

Minden kérdés az önvád egy-egy keserű tételezése, pontja. — A számadást jelző jelentő mondatai a lírai sűrítés pillanatait mutatják, még fájdalmas igazságaikkal is:

Magadat mindig kitakartad,
sebedet mindig elvakartad,
híres vagy, hogyha ezt akartad.
S hány hét a világ? Te bolond.

Az ötödik versszakban a kérdések tovább-bontása csak fokozza a már jelzett aránytalanság-képzetek mélységét. A kérdések egymás közti konfrontálásának racionális dialektikája a tovább már nem mélyíthető kifosztottság-képzetig viszi a verset:

Szeretted? Magához ki fűzött?
Bujdokoltál? Vajjon ki űzött?
Győzd, ami volt, ha ugyan győződ,
se késed nincs, se kenyered.

A versszak utolsó soraiban már az a költő áll előttünk, aki tudatában van a mindentől, a legutolsó lehetőségtől való megfosztottságának is. „Miért hordozhatja a kép a teljes hiány jelentéstartalmát? — teszi fel a kérdést Ízes Mihály. — Nem csak azért, mert kés és kenyér együtt kellenek az étkezéshez és az azt előző, ahhoz kellő kenyérszegénységhez, de mert egyőjük is elég volna a másik megszerzéséhez: kenyérral szerzett erővel elérhetővé válik a kés, a kés birtokosa megszerezheti a kenyeret.”³¹

A „teljes hiány” megfogalmazásának egyik verse a *Karóval jöttél*. A számadás racionalitása azonban még ennél is élesebben nyilatkozik meg egy másik versében, melyben a költő és ember számára egyaránt legfájdalmasabb érzés kap hangot: *Le vagyok győzve*. A vesztes bevallja, hogy elvesztette a csatát, kénytelen megadnia magát. Csakhogy József Attilánál a legyőzettség tudata még kegyetlenebb: nincs győztes, nincs még ellenfél sem.

Le vagyok győzve (győzelem ha van),
de nincs, akinek megadjam magam.

³⁰ Vö. SZABOLCSI Miklós: *Fiatal életek indulója*. (József Attila pályakezdése.). Akadémiai, 1963. 70.; József Jolán emlékezése szerint édesanyjának is tett ilyen ígéletet József Attila. — Vö. JÓZSEF Jolán: i. m. 36.

³¹ ÍZES Mihály: „Míg össze nem rogysz.” József Attila „Karóval jöttél” és Váci Mihály „Te bolond” című versének összehasonlító elemzése. = *Irodalomtörténet*, 1971. 954.

A legyőzetés is aránytalannak mutatkozik, hiszen hiányzik a harchoz, s a harcot befejező-záró megadáshoz a másik pólus. Egyoldalú, arányok nélküli világ ez; s a költő mindentől megfosztatott: a világbóli kihullását jelzi újra és újra:

Úgy leszakadtam minden más világról,
ahogyan lehull a gyümölcs az ágról...

Joggal merülhet fel bennünk a kérdés, hogyan jut el költőnk a „legyőzetés” bevallásáig, az aránytalanságok ilyen mélységű számbavételéig, a kifosztottság-magányosság, a „leszakadás” ilyen mélységéig? Megőrült, s betegsége már olyan mértékűvé vált, hogy nem tudott uralkodni önnön beteg énje felett — adódhatna a magától értetődő válasz. S könnyen oda juthatnánk, hogy az orvosokat hibáztatjuk,³² hogy a költőnkhez „hasonló betegekkel” szembeni vizsgálatok gyakori eredményét mondjuk ki, s megőrülését fiziológiai okokkal igyekeznénk magyarázni. Csakhogy — mint láttuk — az aránytalanságokat mutató versek kompozíciója tökéletes, a versépítkezés rendje nem szenved csorbát, rímei a korábbiakhoz hasonló sűrítettségűek, ritmusai sem mutatnak semmiféle bomlást. Mindez kizárja tehát annak lehetőségét, hogy megőrülését pusztán fiziológiai okokban keressük. S nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy „József Attilát öngyilkossága előtt, kétségkívül már az őrült diszpozíciójában Victor Hugo *Ultima verbajának* ez a sora izgatta fel végletesen: „Elpusztult az emberi értelem.”³³ Az emberi értelem pusztulásának azonban nem csak fiziológiai okai lehetnek. Egy korábbi versében írta: „Az én vezérem bensőmből vezérel!”, s ugyanott mutat rá: „...nem oly becses az irhám, / hogy érett fővel szóltanul kibírnám, / ha nem vagyok szabad!” (*Levegőt!*) Az „értelem vértanúja” volt ez a költő, aki „tökéletes verseket hagyott maga után, mint a tökéletes jellemű férfi, ki mielőtt bármilyen közelségbe kerülne a halállal, elrendezi elrendeznivalóit.”³⁴

2.

A kései versek aránytalanság-képzeteinek másutt kell magyarázatát találnunk! Az aránytalanság-képzetek értelmezésének szükségességét látva meg kell jegyeznünk, hogy a problematika nem csak és kizárólag a kései költészet sajátja, mégcsak nem is József Attila emberi-költői én-jéből fakadó jelenség csupán, s nem is egyedülálló!

Az aránytalanság-képzeteknek társadalomtörténeti és művelődéstörténeti, sőt megformálásuknak az irodalom immanens fejlődéséből fakadó indokoltságát is tételeznünk kell! Azaz: a József Attila-életmű ebben a relációban is értelmezhető lenne úgy, mint egy nagyobb folyamat része s annak — ha más formájú is, de — magasrendű kiteljesítése, kiteljesedése. Az aránytalanság-képzetek ilyen, az egész életműhöz, a korhoz, a modern magyar irodalom egészéhez mért vizsgálata adhatna csak teljesebb értelmezést, magyarázatot, erre azonban a szerző egyelőre nem vállalkozhat.

Most csak azt tekintjük feladatunknak, hogy megkíséreljük nyomon követni egy motívum, illetve motívumbokor genezisést, sorsát József Attila költészetében. Tesszük

³² I. mint például Németh Andor!

³³ EGRI Péter: József Attila költészetének látomás- és álomszerű mozzanatai. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1960. 260.

³⁴ SZALATNAI Rezső: József Attila. = Magyar Újság (Pozsony), 1938. júl. 10.

ezt annak reményében, hogy — bár ha csak csekély eredmény is ez — bemutathatjuk egyetlen motívumsoron belül is azt, hogyan kíséri meg feloldani, megszüntetni aránytalanság-képzeteit a költő. Ennek bemutatására több motívum — az *apa*-, az *anya*-motívum, a *gyermek* és a *felnőtt* motívumpárja — vizsgálata is alkalmat adhat.³⁵ Jelen dolgozatunkban az említetteknél közvetlenebbül társadalmi (ugyanakkor éppoly személyes-szubjektív) *játék* motívumát vizsgáljuk, melyhez szorosan kapcsolódik az egyik legtagabb értelmű motívum: a *rend*. Ezek vizsgálata után jutunk el — szükségszerűen — az *új világ* motívumához, gondolatköréhez. Az említett motívumokat (mint ahogy az életmű egészét) a költőnek a harmóniára, a „végső szemléleti egész” létrehozására irányuló törekvése hozza létre. A motívumok valójában mégis az aránytalanná nőtt, elidegenedett világ felmérésének egy-egy vonatkozásaivá lesznek. Tehát egy motívumbokor sorsa is azt bizonyítja — véleményünk szerint —, hogy a költőnek az aránytalanság-képzeteit föloldani kívánó kísérlete kudarcra végződik.

József Attila szükségszerűen jut el az aránytalan világban törvénné vált disszonancia kényszerű megfogalmazásáig. S történik mindez úgy, hogy közben a költő lírai gondolkodásának következetessége a legkevésbé sem szenved csorbát.

„Akkor a világ kicsi lesz...”

József Attila korabeli kritikusa, Nádass József „mosolyogtató”-nak minősítette a költő „demokráciá”-ját, „ahogy hol hangyával, hol az istennel egyforma.”³⁶ Ha nem is tartjuk e jelenséget „mosolyogtató”-nak, mindenesetre azt valljuk, hogy a József Attila költészetében kialakulni látszó világnak már a 20-as évek végén láthatók e végpontjai. E világ egyik oldalán ott áll az isten (nemegyszer apa-szerepben) s a másik oldalán ott állnak a természeti világ legapróbb elemei is. Feltétlenül figyelemmel kell lennünk ezen apró elemek iránt is (ha mégoly kisszerűnek, jelentéktelennek tűnnek is), s nem csak azért, mert — véleményünk szerint — az egész életmű átlátásához, lényeges összefüggéseinek megértéséhez vihetnek közelebb bennünket, hanem azért is, mert az aránytalanság-képzeteket feloldó kísérletek egyikének eszközeiként értékelhetők.

Egy olyan világ modellje tetszik ki verseiből, melynek abszolút végpontjai (ellenpontjai): hangya (bogár) és isten úgy kerülnek egymás mellé, hogy arányossá legyenek. »Vajjon arányos-e hozzám most minden, ami van« — tette föl a kérdést önnönmagának a költő a *Szabad-ötletek*ben, s a gyerekkorra utalt vissza, a gyermek aránytalanság-érzetére. S ha a „bogár”- és a „fű”-motívumokat vesszük számba, kiderül, hogy ezek tudatosan a gyermekhez mértek, s közvetlen módon kapcsolódnak is a *gyermek*-motívumhoz. Olyan elemei, részei ezek a József Attila-i költészet mikro-világának, amelyek még beleférnek a gyermek „látómezejébe”. Nem véletlen, hogy a *Szabad-ötletek jegyzékében* is igen gyakoriak,³⁷ de ott vannak már a korai versekben

³⁵ E motívumok vizsgálatát részben elvégeztük már. — Vö. SZIGETI Lajos: A „felnőttség” vállalása József Attila költészetében (József Attila Kosztolányi-bírálatának lírai fedezete). Acta. Univ. Szeg. Hist. Litt. XIV. Szeged, 1976.; valamint József Attila apaversei és felismerés-versei. Szegedi Bölcsész-műhely. Szeged, 1978. Az anyamotívumot feldolgozó munkám „És sok kedves nőből próbállak összeállítani” címmel még kéziratban!

³⁶ Vö. NÁDASS József: József Attila: Nincsen apám, se anyám. = Szocializmus, 1929. máj. 8. 166—7.

³⁷ S hadd tegyük hozzá, a nem publikált részekben még gyakoribbak!

is, ahol együtt-szereplésükkel saját „kicsiségét” igazolja a költő. Szép példája ennek az *Isten* című verse:

Láttam, *Uram*, a hegyeidet
s olyan *kicsike* vagyok én.

.....
mért nem tudom hát sokkal szebben,
mint a hegyek és mint a *füvek*

.....
szívükben szép *zöld tüzek* égnek,
hogy az elfáradt *bogarak* mind hazatalálnak, ha esteledik
s te nyitott tenyérrel, térdig csobogó nyugalomban
ott állsz az útjuk végén —

Szinte csak variánsnak tűnik egy nem sokkal később született verse:

S a legmagasabb *füvek* is kinőttek már a dombon,
szívükben szép *zöld tüzek* égnek,
hogy az elfáradt *bogarak* mind hazatalálnak, ha esteledik
s az *Úr*
nyitott tenyérrel, térdig csobogó nyugalomban
ott áll az útjuk végén...

(*Csak a tenger jött el*)

Németh Andor Walt Whitman (a *Fűszálak*-kötet) hatásának tulajdonítja a „fű” gyakori előfordulását költőnknél s e hatást azzal indokolja, hogy József Attilánál — „a fű a mindenütt megtermő csoda. A megmagyarázhatatlan és mindennapi. A fű a demokrácia virága, a fű mindenkié. A gazdagoknak és szegényeknek egyformán terem. A fű különös és mégis általános.”³⁸ Hogy ezek is vonzhatták József Attilát, hogy Baudelaire után rendkívüli intenzitással vetette bele magát a költő Whitman olvasásába — életrajzába és verseibe egyaránt —, ez tény. Meg kell azonban jegyeznünk: ha abban nem is vagyunk oly biztosak, hogy József Attilánál a „fű”-motívum csak innen — Walt Whitmantól — ered, egy bizonyos: valóban új szála lehet ez is az életmű vizsgálatának, hiszen e motívum jelentéseiben rendkívül fontos és gazdag — különösen a kései verseknél. Mert ott is állandóan jelen van, sokszor egy egész vers logikáját és szerkezetét is befolyásoló módon, mint a *Jön a vihar* című versben. Ebben a csodálatos dallamú és szimbolikájú költeményben a „minden kicsi” képzetét keltő szerkezet elemeként hat. A költő szándékosan is kicsinyít, ha tetszik: arányosít mindent, mindenkit; úgy, mintha — a gyermekmondókákra vagy az ősi ráolvasásokra, varázsképekre emlékeztető módon — meg akarná védeni magát az elmúlástól, a haláltól (?).

Almaszirmok — még ép a roncs ág —
igyekeznek, hogy szállni bontsák
kis lepkeszárnyuk, — mily bolondság!
S ameddig ez a lanka nyúl,
a szegény *fűszál* lekonyul,
fél, hogy örökre alkonyul

³⁸ NÉMETH Andor: József Attila élete és kora. A szélén behajtv. Magvető, 1973. 404.

Borzongásuk a nem remélt vád —
így adnak e *kicsinyek* példát,
hogy fájdalommal szerényen éld át,
s legyen oly lágy a dallama
mintha a *fű* is hallana,
s téged is *fűnek* vallana.

A korai versekben szereplő „bogár-”motívum szintén előremutat s magyarázza a későbbi versek általánosításait.

Óh, magamban vénít az idő!
Hanyatt esett *bogár* búja ráz,
Kezem-lábam riva hadonász,
mint viharban ezer rózsató.

— írta 1928-ban, a *Gyereksírában*, s ennek a képi visszatérésével találkozunk később a *Tűnődő*-sorozat *Vihar* című versében:

Mint *gyerek* a páncélos *bogarat*,
két ujjal megfogtam hóna alatt,
imígy morogván: Ez hát a vihar!
s *kapálódzott* kis villámaival.

A „fű” s a „bogár” gyakran jelennek meg együtt, s ahol megjelennek, látható: a költő mintegy megszelídíti a valóságot. Harmóniát, nyugodtságot árasztanak az e motívumokat sűrítő sorok: a költő ebben a világban „otthon” érzi magát. E versekről írta Féja Géza: „Idillek is csiráznak ebben a költőben... Az idill a teljes harmónia, egy hosszantartó boldog világpillanat, a test olyan teltsége, az életerők olyan szerencsés osztódása, az elrendelt formáknak olyan kiteljesedése, hogy a lét minden része, minden apró mozzanata, minden kis hajtása ennek az egyetemes harmóniának a fényét és melegét tükrözi. Az idill a végletek, végek boldog, paradicsomi összefonódása, a sokat élt, élmény terhével rakott ember visszatér a paradicsomba.”³⁹ Ilyen vers a *Ritkás erdő alatt* című is, amelyben a kicsinyítő képzős alakok még tovább finomítják a meghittséget:

Ritkás erdő alatt a langy tó,
lukba búvik piros *bogárka*,
fű biccen szürke *csöpp* varangytól
és a szántón borong a nyárfa.

A fű, s a bogár a gyerekekhez mértek. Ez a világ: a költő teremtette világ arányos a gyermekhez. S hogy mennyire a gyermekhez, a gyermek tudatához tartozónak véli e kis lényeket, azt bizonyítja az *Altató* is:

Lábára lehajtja fejét,
alszik a *bogár*, a *darázs*,
vele alszik a zümmögés —
aludj el szépen, *kis* Balázs.

S így lehetséges az is, hogy a József Attila-i életműben az első között helyet foglaló kulcsversben is, mint amilyen az „Eszmélet” — szintén egymás mellé kerülnek e

³⁹ FÉJA Géza: József Attila. Előőrs, 1930. jan. 4.

társmotívumok: a „bogarak” és a „gyerekek”. Költészetében úgy „adnak e kicsinyek példát”, hogy a tisztaság, boldogság, a harmónia értékhardozóivá nővik ki magukat. Hiszen már az sem véletlen, hogy amikor még címet adott az *Eszmélet* egyik-másik tételének, akkor az első tételnek a *Hajnal* címet adta:⁴⁰

Földtől eloldja az eget
a hajnal s *tiszta, lágy* szavára
a *bogarak*, a *gyerekek*
kipörögnek a napvilágra;
a levegőben semmi pára,
a csilló könnyűség lebeg!
Az éjjel rászálltak a fákra,
mint *kis lepkék*, a levelek.

Azonban nem csupán a természeti világ e kis elemeinek a gyermekhez mértiséggel éri el a költő, hogy a gyermekhez arányossá tegye e világot. A tudatos kicsinyítésnek számos más módját is mutatják versei. Török Gábor „kommentárjaiban”⁴¹ statisztikát készítve bizonyította be, hogy milyen gyakori a lírai kicsinyítés József Attilánál. Részletesen bemutatja a kicsinyítés minden lehetséges grammatikai módjának József Attila-i változatait. Táblázatokban mutatja ki ezek korszakonkénti és évenkénti gyakoriságát. A gyakoriság ilyen statisztikai bizonyítása még nem visz bennünket közelebb a minket érdeklő kérdéshez: a kicsinyítés funkciójához. A gyakoriság ugyanis önmagában még nem jelent egyúttal minőséget, többlettartalmat is. Az esetek többségében Török Gábor nem is megy túl a gyakoriság bizonyításán. Ott azonban, ahol megpróbál következtetéseket is levonni — már minőséget is fel tud mutatni. Így például a *Sok gondom közt* című verset joggal vizsgálja.

Hosszúkat lépek s keserülvén
legelgető borjak között ülven,
orrockájuk is téged idéz
s rózsás csülkökkel szívembe lépsz.

.....
Ha kerülsz, ne kerülj el messze,
köténykéd lennék, ne tépj össze,
dalockád lennék, ne hallgass el,
kenyérkéd lennék, ne taposs el.

Ebben a versben valóban van funkciója, lényeges funkciója a kicsinyítésnek, s úgy véljük, itt Török Gábor is helyesen értelmezi azt. „A »köténykéd«, »dalockád«, »kenyérkéd« ugyan a címzett kedvest is kicsi lányként beénezi — írja —, de ezek a főnevek egyúttal az egyes szám első személyű alanyhoz — a lírai énhez — kapcsolt névszói-igei állítmányok részei is. A lírai én adná magát a szeretett nő tulajdonába köténykének, dalockának, kenyérkének: tehát becézett kisgyerekekhez mért valamiknek.”⁴² Ebben az esetben a grammatikailag jelölt kicsinyítés funkciója tehát ugyanaz, mint volt a „bogár”, „fű”-motívumsornak: a gyermekhez-mértiség. Jól látja Török Gábor, hogy itt nem csupán a kedves, hanem a lírai én kicsinyítéséről van szó. „A lírai hős — írja — szinte jobban akarja, hogy őt becézzék, mint hogy ő becézzen valakit: maga vágyik gyöngédségre. Jellegzetesen József Attila-i attitűdje

⁴⁰ Vö. JAÖM. II. 405.

⁴¹ Vö. Török Gábor: József Attila-kommentárok. Gondolat, 1976.

⁴² Uo. 68.

ez a szerelmi lírának! A szerelemben is anyai gyöngédséget kereső, arra szomjazó árváié.”⁴³ (Hadd tegyük hozzá, ez az attitűd nem csak szerelmi lírájának sajátja!) A vers Vágó Mártához íródott, mint magától Vágó Mártától megtudjuk: egy örömhegyi kirándulás emlékeként. Vágó Márta e verssel kapcsolatos megjegyzését lényegesnek ítéljük. Visszaemlékezéseiben azt magyarázza, hogyan születtek e verssorok, hogyan kerülhetett a versbe a „leigelgető borjak köztűlv én, orrocskájuk is téged idéz”, hiszen — írja — „Örömhegyen csak kecskék leigelgettek fönt a réten.” A magyarázat, amit ad — jogos: „De, szabadszállási és öcsödi emlékei révén, ez a motívum könnyen alakul így verssorrá.”⁴⁴ Hiszen éppen ez az, amit bizonyítani kívántunk, hogy ezekben a kicsinyítést mutató versekben azokat az aránytalanság-képzeteket igyekszik feloldani, amelyeknek adekvát formáját a személyes sors öcsödi élményeiben fedte fel. Ebből táplálkozik az az élményből kinövő igény, hogy emberiesítse, a gyermeki énhez, a gyermekhez arányosítsa a világot. Isten és hangya: mint végpontok — írtuk e gondolatmenet elején, s tegyük hozzá: köztük a költői én, aki e magateremtette világban meglelte a helyét, harmonizált a természettel. Ennek legszebb példája a *Hangya* című vers, mely mintha egy „új panteizmus” megfogalmazása lenne:

A bábok között elaludt a *hangya*,
Szél, a bábokat most el ne fűdd!
Különben jó lesz az is.

Kis, fáradt fejét csillámokra hajtja
és alszik véle *csöpp* árnyéka is.

Egy szalmaszállal fölkelteni szépen!
De jobb, ha már indulunk haza,
erősen beborult —

Mint Fejtő Ferenc írta a versről: „A lélek feszült telítettsége ez a kibuggyanó szerelemmel, féltő gondoskodással (azért induljunk haza, mert beborult), mondhatatlan bánattal és boldogsággal.”⁴⁵ Sorolhatnánk az ehhez hasonló verseket, de inkább csak egyet választunk ki, a legjellegzetesebbet: a *Falut*.

Mint egy tányér krumpliciprikás,
lassan gőzölög lusta,
langy estében a piros palás,
rakás *falucska*.

Szokatlanul idilli kép ez. Joggal jegyezte meg Szabolcsi Miklós is: „József Attila legtöbb éjszaka-verse kegyetlen, hideg téli éjszakáról vagy borzongató, hűvös ősztötétségéről ír, de most itt langyosan, álmosan hunyorgó nyárestében vagyunk.”⁴⁶ A költő közvetlenül csak a negyedik versszakban jelenik meg.

S körülem, míg elfed hallgatag
a *lág*y borongás bokra

— a világ fölött magányosan virrasztó költő megnyilatkozása ez. De közvetve már a korábbi versszakok kicsinyítéseiben is ott van. A harmadik szak bizonyítja ezt leginkább:

⁴³ Uo.

⁴⁴ VÁGÓ Márta: József Attila. Szépirodalmi, 1975. 102.

⁴⁵ FEJTŐ Ferenc: József Attila költészete. Szép Szó, 1938. jan.—febr. 68—89.

⁴⁶ SZABOLCSI Miklós: Vers és politika. Valóság, 1947. dec. 489—57.

Akácocskát babrál a homály.
A fa telt, *kicsi* keble
beléreszket, *csöpp* sóhaja száll —
levegő-*lepke*.

A lírai-költői kicsinyítés itt is a költő együttérzését, gyengédségét, szeretet-igényét sugallja. S tegyük hozzá: mintha csak a gyermek-én érzelmei formálnák, alakítanák így a világot, mintha a gyermek azonosulna az akáccal, hogy „akácocská” lehessen belőle. De ezt sugallja a sorok nő- és anya-képzete is. „A kép szexuális vonatkozásai az este érzékforraló hatását is idézik (babrál, keble), hogy a végén a szakasz csupa magas hangokból álló kecses és bájos sorban libbenjen el (levegő-lepke).”⁴⁷ S hogy ebben benne látjuk a gyermek anyát hívó képzetét is, azt alátámasztja a hatodik versszak kép-építkezése:

Az anyás hold-világa
elé nyújtja kövér tenyerét
egy bodza-ága.

Természetesen nem egyszerűen idill e vers csupán, hiszen: ami oly idillinek, szépnek tűnik, csak álom, vágy — mint a gyermeké is az volt. Maga József Attila is „álmodó falu”-ról beszél. A versnek van egy „másik szövege” is, amely azt mutatja, hogy a békés esti felszín alatt elnyomott indulatok forronganak. A közbülső versszakok s a költő tudatos szegmentálása is ezt mutatják.⁴⁸ A vers végén, az utolsó három versszakban azonban visszatér az első versszakok meghittsége (feltöltődve a közbülső, nem érintett versszakok adta jelentéstöbblettel is):

...Hallgatom az álmodó falut.
Szorongó álmok szállnak;

— s újra itt a tisztaságot, harmóniát jelképező »fű«-motívum is:

meg-megrebbentik az elaludt
árnyú *fűszálat*.

Csak álmában él itt minden. De a közbülső versszakok általánosításából visszatérít a költő az első versszakok konkrét szituációjához, a „körülem” szóval jelzett mérhető ponthoz.

Alszanak az egek, a mezők.
Ostorok, csizmák, kések.
Lombok közt a tiszta, tág közök.
S a levélrések.

Az utolsó versszakban visszatér a legelső sorok kicsinyítése is, amely itt egészen pontos helyet jelöl meg:

Alszanak a nyers, nehéz szavú,
kiszikkadó parasztok.
Dombocskán, mint szívükön a bú,
ülök. Virrasztok.

A nagy fondolati költemények sajátja az, hogy a magányosan virrasztó költő kijelöl egy pontot, ahonnan a világ átláthatóvá lesz. Itt e konkrét kijelölt pont („Dombocskán”)

⁴⁷ Uo. 851.

⁴⁸ Ezt fejti ki elemzésében részletesen Szabolcsi Miklós: *im.*

kán”) is kicsinyített. Ahogy a *Sok gondom közt* című vers esetében helyt adtunk az emlékező — Vágó Márta — szavainak, hogy a vers sorai az őcsödi és szabadszállási emlékekből táplálkoznak, ugyanúgy elfogadjuk a *Faluval* kapcsolatban József Jolán állítását, mely szerint ez a vers is a szabadszállási emlékekből nő ki.

A *Szabad-ötletek jegyzéke* pedig éppen a kora-gyermekkori élményekre utal vissza, amikor aránytalanságképzeteit fogalmazza meg. Ott a tragikusan hangzó feltételes módú, s mégis követelést sugalló „kellett volna” után adja hozzá mindenhez a „kis” jelzőt:

Őcsödön rossz volt
kellett volna két *kis* ló,
kis nő *kis* eke
kis ház, *kis* kutya, *kis* csikó,
kis kasza, *kis* búza —

De sorait megelőzően — nem véletlenül — éppen a gyermekhez oly szorosan hozzátartozó, annak felszabadultságát, örömét jelentő játéknak, játszásnak a hiányát panaszolja:

talán csak azért várok
többet a szerelemtől,
mint amennyit kapok
tőle, mert vertek,
mert azt akarták,
dolgozzak és *nem en*
gedtek játszani

Mert az aránytalanságot csak fokozza a játék hiánya. Ezért igényli a játékot, s ezért alakít mindent kicsivé a költő. Ezt fogalmazza meg az 1935-ös *A bűn* című versében, abban a versben, melynek egyik sora gondolatmenetünk címül is szolgált:

Ám lehet, bűnöm *gyermekes*
és *együgyű* nagyon.
Akkor a világ *kicsi* lesz
s én *játszani* hagyom.

A »játék« és a »rend« világa

„Úgy kellesz nekem, Flóra, ...mint *gyermeknek játék*, oltalom” — írja a *Flóra* című versben, mert szüksége volt a szerető szóra: legalább annyira, mint ahogy szüksége lett volna a játékra is. Eszmerendszerében maga a játék a s játék lehetősége az adott világ, az adott társadalom fejlettségét bizonyítja, annak mutatója. A játék így szorosan kapcsolódik a „rend”, a szabadság által teremtetett rend képzetéhez is; mint ahogy a *Levegőt!* című versében meg is fogalmazza:

Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem *rendet*,
Jó szóval oktasd, *játszani* is engedd
szép, komoly fiadat!

Vágy és követelés fogalmazódik itt meg, mert az a világ, az a „rend”, amelyben élni kénytelen, még nem adja meg a személyiség kiteljesedéséhez oly fontos „játék” lehetőségét. S ezért oly szükségszerű, hogy a *Majd emlékezni jó lesz* című versben elkép-

zelt jövő-kép középpontjában is a játék áll. Ez a jövő képes lesz feledtetni a vért, a fájdalmakat, a szenvedést, a félelmeket s a játék mint a boldogság, a munka öröme lesz jelen az emberek életében:

Majd a kiontott vértócsa fakó lesz
s mosolyra fakaszt mind, ami ma bánt,
majd *játszunk* békés állatok gyanánt
és emlékezni s meghalni is jó lesz.

A játék majd minden esetben, majd minden értelmezésben pozitív értékhordozóként van jelen, s ezért oly fájdalmas a hiánya József Attila költészetében. A *Hazám* egy korábbi variánsában is, ahol azzal a világgal fordul szembe, ahol „cicáznak a szép csendőrtollak”. A versen belüli hetedik szonett eredetileg így hangzott:

Szólj a csendőrré, Veres Pétert,
s mást se verjen, adj meleg ételt
a *gyerekeknek*, hisz *nem mernek*
így (előbb: már) *játszani* sem,...

Nem sokkal később született a *Könnyű fehér ruhában*, melynek első versszaka mély-séges pesszimizmusról tanúskodik:

Mindent, mi nem ennivaló,
megrágtam és kiköptem.
Magamtól tudom, mi a jó
s hogy egyre megy, szappangolyó,
vagy égbolt van fölöttem.

A kései József Attila hangja ez s éppen az a megdöbbenő, hogy a gyermek-lét öntudatlan próbálkozásából építkező gondolatsorban mondja ki fájdalmait. Törvényszerű, hogy ezután szó szerint is utaljon hasonlatában a gyerekekre s a játéokra:

Én tudom, mint a *kisgyerek*,
csak az boldog, *ki játszhat*.

A játék, a játszás lehetősége a boldogság feltétele. De, hogy a következő sorokban a játék jelentése mégis átértelmeződik, az annak tudható, hogy a felnőttnek az adott világra vonatkozó felismerései tudatosíttatnak éppen e sorokban:

Én sok *játékot* ismerek,
hisz a valóság elpereg
és megmarad a látszat.

Mintha csak épp e soroknak akarna ellentmondani, úgy szólal meg egyik töredékében:

Én nem vagyok te, én nem csupán látszom,
Én *játszom*.

(A vásártéren...)

De még ugyanebben a töredékben egyúttal egy másik jelentésben is szerepel a motívum. Azt jelzi vele, hogy nem tud azonosulni az elvtelenekkel, azokkal, akik hazug módon biztatják:

Vassal csorbitott csontváz lehetek
mutatják, hogy itt mivé lehetek,
ha mellemre kitűzném jeletem, —
csirkefogók! Nem játszom veletek!

Mert — mint más motívumok jelentése is —, a „játék” is átsaphat akár önmaga ellentétébe is. E kései versekben a játék már „nem a felszabadult ember örömteli, nagyszerű pazarlása, hanem a tehetetlenségbe kényszerült, rabságban és nyomorban vergődő ember fájdalomának kivetítődése, vigasz, vagy csak a félelmet és haszontalanná vált időt űző értelmetlen manipuláció.”⁴⁹

A *Könnyű emlékek* című versben már a játék sem jelent fogódzót, vigaszt a költő számára, hiába sóhajt fel:

Könnyű emlékek, hová tűntetek?

.....

Egy kis játékot én is érdemelnék —
libbenjetelek elő, ti gyöngé pillék!

A játék hiánya riasztja a költőt. Ahol viszont jelen van a játék e kései versekben, ott torz, ijesztő nagyságában hat, s ugyanaz sűrűsödik benne, mint a kései versek mindegyikében: az egész életút megkérdőjelezése. Egy töredékében írja:

Hétért — magamat kérdem —
adsz-e hatot?

*Játszom. Azé az érdem,
ki játszhatott.*

Öntudatlanul is a *Hetedik* című verse idéződik bennünk: az a vers, mely sok más mellett szintén összegzés, számadás-vers. Utolsó versszakát idézzük:

S ha mindez volt, ahogy írva,
hét emberként szállj a sírba.
Egy, kit tejes kebel ringat,
egy, ki kemény mell után kap,
egy, ki elvet üres edényt,
egy, ki győzni segít szegényt,
egy, ki dolgozik bomolva,
egy, aki csak néz a Holdra:
Világ sírköve alatt mégy!
A hetedik te magad légy.

S ha ehhez a vershez mérjük a *Hétért* című töredék kérdését, akkor valóban tragikus, kegyetlen játékra utal a „Játszom. Azé az érdem, ki játszhatott.”

A motívum e jelentésváltozása s e versek pesszimizmusa nem mond ellent a »játék« és a »rend« jellegzetesen József Attilai-i együtt-szerepeltetésének, s annak sem, hogy József Attila költészetében ezek pozitív értékhordozók. A motívum sorsa, s a kései versek nem azt tanúsítják, mintha a költő feladta volna a játékba vetett hitét, hanem azt igazolják, hogy az adott időszakban nem látta a költő realizálási lehetőségét egy olyan világnak, amelynek éppen a »játék« és a szabadság által teremtett »rend« lennének vezérlő elvei. A játék lehetne olyan totális dolog, ami az egész világra is vonatkozhatna, most még azonban nem az:

⁴⁹ LEVENDEL Júlia—HORGAS Béla: A szellem és a szerelem. (József Attila világképe). Gondolat, 1970. 37.

Világokat igazgatok:
Üveggolyókkal játszom.
Nem szeretnek a gazdagok:
árva gyermeknek látszom.

(*Világokat igazgatok...*)

A „világok” és az „üveggolyók” egymásnak való megfeleltetése keserű felismerést takar: azt, amit több más kései versében is bevall, hogy a költő kihullt a világból.

De ezek a versek éppen a játék hiányának felpanaszolásával jelzik a játék iránti igényt — indirekt módon ezekből is épp a »játék« világának szükségessége szól ki. József Attila pontos magyarázatát adja egy prózai megnyilatkozásában, hogy miért tulajdonított olyan nagy jelentőséget a játéknak. Ez az írása a *Szerkesztői üzenet*, amely a Szép Szó 1936 áprilisi számában jelent meg, s „tulajdonképpen a Szép Szó egyik programadó vezércikke s a költő ekkori politikai s világnézeti állásfoglalásának legvilágosabb összegezése.”⁵⁰ Ebben a tiszta logikájú írásban is egymás mellé kerülnek, egymásból következőkként jelennek meg: a »játék«, a »szabadság« s a »rend«:

„Szép Szó — e kifejezés az Ön szemében *játékká* ‚alacsonyítja‘ gondolatainkat az ‚erkölcsi megújulás korában‘. Nem értem, hogy miért volna alacsony rendű a *játék*, a *gyermekek öröme*. Én boldog pillanataimban *gyermeknek érzem magamat* és akkor derűs a szívem, ha *munkámban játékot* fedezek föl. Félek a játszani nem tudó emberektől és mindig azon leszek, hogy az emberek *játékos kedve* el ne lankadjon, hogy azok a szűkös életfeltételek, melyek a *játék* kedvét és lehetőségét szegik, megszűnjenek.”⁵¹

Elutasítja az adott társadalmi rendet, melyben hiányoznak a játék lehetőségei, s világosan megfogalmazza ezzel szemben a célt, a folyóirat programját, — egyúttal saját költészetének lényegi törekvéseit is:

„Szép Szó’ magyarul nem fölcicomázott kifejezést, hanem testet öltött érvet jelent. A szép szó nemcsak eszközünk, célunk is. Célunk az a társadalmi és állami életforma, melyben a szép szó, a meggyőzés, az emberi érdekek kölcsönös elismerése, megvitatása, az egymásrautaltság eszmélete érvényesül. Fellépésünkkel, írásainkkal, gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó hitünkkel az *emberi egység* igényét próbáljuk ismét életre hívni, a réginél fejlettebb egységre tartó haladottabb igényt, a modern, maga-magátfegyelmező, *rendbefoglaló szabadságot*.”⁵²

József Attila költészetének következetességében e „program” megvalósulásának lehetünk tanúi. Mert verseiből is kitetszik, hogy „pontosan tudta, mit csinál, s azt is, mit akarna tenni, ha lehetne az eszmék zűrzavarában, gonosz-indulatú sorsa hányattatásában is tudta és akarta a belső és külső rendet, élete a szó, a szép, az egyedi igaz, mágikus költői szó szolgálata volt, fölmérése, rendszerezése annak, amit „csalás nélkül” az oly sokszor kiforgatott és elpocsékolt költői hitelnek új, s — remélte — időtálló aranyfedezetként hagyhat az utókorra.”⁵³

⁵⁰ Vö. JAÖM. III. 418.

⁵¹ JÓZSEF Attila: Szerkesztői üzenet. JAÖM. III. 185—6.

⁵² Uo. 186.

⁵³ FÜSI József: József Attila: Összes versei. A Toll, 1938. júl. 22. 224—5.

S e költői szóval a jövőhöz, a jövőért szól:

A költő — ajkán csörömpöl a szó,
de ő (az adott világ
varázsainak mérnöke),
tudatos jövőbe lát
s megszerkeszti magában, mint ti
majd kint, a harmóniát.

(*A város peremén*)

A megszerkesztett rend világa a jövő József Attilánál, s a »rend«-et mint „gyönyörű képességünk”-et mutatja föl:

Míg megvilágosul gyönyörű
képességünk, a *rend*,
mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent
a termelési erőket odakint s az
ösztönöket idebent...

Mert a rend, amit óhajt a költő: a szabadság rendje, s mint ilyen: törvényszerű s magában hordozza a hitet a lehetségesben, a jövőben. Ezt jósolja s határozza meg *A város peremén*hez hasonló pontossággal egy töredékében, ahol a szabadság és a rend összeegyeztetése, azonosítása révén az idő és a tér egészét: a végtelent próbálja megsejteni:

Ahol a *szabadság* a *rend*,
mindig érzem a végtelent.

(*Ahol a szabadság*)

De ez a »rend« csak a jövő rendje, mert vele szemben kénytelen megfogalmazni kora jelenének a rendjét: egy másik rendet tehát, amely az általa képzeltnek csak megcsúfolása. A pozitív értékrendet jelentő — „végtelen” helyett épp a bezártságot hangsúlyozza, mint jelenének jellemző sajátosságát:

Leülekszik, nem illan el bajom.
Bár munkát fogni, noha mit se tud már,
a szerencsétlen ember ugrabugrál,
mint ketrecében a riadt majom.

(*Leülekszik...*)

Még a költői kép hasonlósága is megdöbben e versekben:

Légy ostoba! Ne félj; a szép szabadság
csak ostobaság. Eszméink között
rabon ugrálunk, mint az üldözött
majom, ki tépi ketrecének rácsát.

(*Légy ostoba*)

Eszméim közt, mint a majom
a rácsok közt le és föl,
vicsorgok és ugrándozom.

(*Kiáltozás*)

E vers is a harc, a küzdelem, az értelem hiábavalóságát jelzi. Az okot a szabadság teremtette rend hiányában, annak megcsúfolásában látja. E hiány tudatosításának a következménye hangjának elkomorulása:

S bár hűvös, örökkévaló
dolgot közt muszáj őgyelegnem,
a palánkok közt szárnyaló
munkát nem lehet elfelednem.

Mit oltalmaztunk, nincs jelen,
azt most már támadóink védik.
Elejtem képzelt fegyverem,
mit kovácsoltam harminc évig.

(*Irgalom*)

A legkomorabb versek egyike a *Világosítsd föl*. A vers a Kritikai Kiadás szerint „Keserű szatíra az imperializmus ideológiájára, amely közömbössé akart tenni minden érték iránt s egy kalap alá fogott — ez utóbbi kompromitálása végett — fasizmust és kommunizmust.”⁵⁴ E vers sorai is a torz rend ellen tiltakoznak:

Világosítsd föl gyermeked:
A haramiák emberek;

.....

És vigasztald meg, ha vigasz
a gyermeknek, hogy így igaz.
Talán dünnyögj egy új mesét,
fasiszta kommunizmusét —
mivelhogy *rend* kell a világba,
a *rend* pedig arra való,
hogy ne legyen a gyerek hiába
s ne legyen szabad, ami jó.

A Rend és Értelem szigorú költője⁵⁵ a maga-képzelte „gyönyörű képesség” helyett e körülötte hatalmasodó kegyetlen rendet kénytelen megfogalmazni.

A »rend« József Attila talán legtagabb értelmű szava. „A rend és a rendszer fogalma általában a társadalmi formációt, gazdasági-politikai alakulatot — még általánosabban: az egymással összefüggő, egységet alkotó elemek halmazát jelöli. József Attilánál koncentrikus körök erőtereinek küzdelméből táplálkozik. A rend az adott verstől függően hol az egyik, hol a másik rendszerre vonatkozik inkább, de sohasem zárkózik el mereven a másik kettő elől, akár vita, akár harmónia van közöttük.”⁵⁶ Az *Eszmélet* azon versei közé tartozik, melyekben együtt — egymással is feleselve — vannak jelen a rend különböző jelentései.

⁵⁴ Vö. JAÖM II. 427.

⁵⁵ Bóka László nevezte így a költőt: — Vö. BÓKA László: József Attila. Válogatott tanulmányok. Magvető, 1966. 181.

⁵⁶ LEVENDEL—HORGAS: i. m. 128—9.

Kék, piros, sárga, összekent
képeket láttam *álmaimban*
és úgy éreztem, ez a *rend* —
egy szálló porszem el nem hobbant.
Most homályként száll tagjaimban
álmom s *a vas világ a rend*.
Nappal hold kél bennem s ha kinn van
az éj — egy nap süt idebent.

— írja a vers II. szakaszában (tételében). Az első tétel „könnyűség”-ével áll szemben ez a szakasz, mely „jelzi, megérkeztünk az emberi világba, ahol új s nehezebb törvények uralkodnak... A szakaszon belül is folytatódik az ellentéteknek ez a játéka — az álom látszatrendje áll ellentétben a vas világ valóságos rendjével — kétféle rend, a belső ösztönök világa, és az objektív világ rendje feszül egymásnak”⁵⁷ — mondja Szabolcsi Miklós, s nem véletlenül hangsúlyozza a „kétszeres rend” jelenlétét a versben. Külső és belső világ: külső és belső rend feloldhatatlannak látszó ellentéte szervezi e szakaszt, de az egész verset is. Az ellentmondást feloldani látszanak a vers további tételei⁵⁸, de az igazi választ, feloldást később adja meg, mint például *A Dunánál* vagy a *Levegőt!* című verseiben.

A Dunánál sok szempontból kulcsverse József Attila lírájának. Az *Eszmélet*ben kiemelt szerepet játszó ellentmondások feloldása szempontjából is az. A tér és idő, a kint és bent problémái egységesülnek itt. A vers múltra irányuló vizsgálódásaiból hit és új konklúziók teremődnek. A költő harmonizálni látszik a természeti világgal, a történelmi múlttal s a közösséggel is: „A világ vagyok, minden, ami volt, van” — írja, s ezért érez jogot, hogy cselekvésre szólítson:

A harcot, melyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s *rendezni* végre közös dolgainkat
ez a mi munkánk; és nem is kevés.

Joggal írta Szabó Zoltán *A Dunánál*t idézve, hogy abban „a Világosság és a Rend, a Tisztaság és Arány eszményei ragyognak játszi és bonyolult ritmusokon.”⁵⁹

A *Levegőt!* is olyan vers, amely együtt szerepelteti a »rend« különböző jelentéseit. A torzulásos rendet a benne élő emberek eltorzultságával, alattomoságával jellemzi, s e torzulásokban ok-okozati viszonyt tár föl.

Óh, én nem így képzeltem el a *rendet* —
Lelkem nem így honos.
Nem hittem létet, hogy könnyebben tenghet,
aki alattomos.

A rend itt egyértelműen a társadalmi rend (rendszer) jelentésben szerepel. A következő versszak múltra-utalása kitágítja a jelentést: a »rend« az embert (a visszaütésben: a gyermeket) körülvevő egész világra vonatkozik:

⁵⁷ Vö. SZABOLCSI Miklós: A verselemzés kérdéseihez. (József Attila: *Eszmélet*). Akadémiai, 1969. 50—1.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ SZABÓ Zoltán: Évforduló. Magyar Nemzet, 1939. dec. 3.

Én nem ilyennek képzeltem a *rendet*
 Pedig hát engemet
 sokszor nem is tudtam, hogy miért, *vertek*,
 mint apró *gyermeket*,
 ki ugrott volna egy jó szóra nyomban.
 Én tudtam — messze anyám, rokonom van,
 ezek idegenek.

S a gyermekkorba visszavetített aránytalanság-képzetek, s a torzulásos rend ellenében — mint már bizonyítottuk —⁶⁰ a társadalmi értelemben vett felnőttiséget állítja s követeli („...nem oly becses az írhám, / hogy érett fővel szótlanul kibírnám, / ha nem vagyok szabad!”).

A vers utolsó szakasza egyszerre tiltakozás jelenének rendje ellen, s ugyanakkor követelés is: a szabadság s az új rend követelése:

Az én vezérem bensőmből vezérel!
 Emberek, nem vadak —
 elmék vagyunk! Szívünk míg vágyat érlel,
 nem kartoték-adat.
 Jöjj el, *szabadság!* Te szülj nekem *rendet*,
 jó szóval oktasd, *játszani* is engedd
 szép, komoly fiadat!

„A szabadságot az érettségért, a rendet a játék egészségéért kívánja férfi komolysággal és tiszta gyermeki vággyal.”⁶¹ S figyelniünk kell egy lényeges momentumra: az eljövendő rendet a szabadság szüli, teremti meg. Ez a szabadság ad erőt s jövőbe vetett bizalmat, hogy örömmel, szinte ünnepélyes pátoosszal szólhasson a jövőről, az igazi rendről a *Május*ban, ahol nem csak a *Levegőt!* zárósorainak képi újrairásával találkozzunk, de ott sűrűsödnek a József Attila-i mikrokozmosz tisztaságot, harmóniát jelképező apró lényei is:

A rengő lomb virágban ég
 és készül a gyümölcsre,
 a nyílt utcára lép a nép,
 hogy végzetét betöltse.
 Iramlanak a *bogarak*,
 friss jelszavak röpülnek.
 S az aranybavont ég alatt,
 — mert beköszönt az ünnep, —
 a *szabadság* sétára megy.
 Hős népe ágat lenget,
 s ő kézenfogva vezeti
 szép *gyermekét, a rendet!*

A bizonyosság („mert beköszönt”), a jövőbe vetett hit himnuszaként szól a vers. A »rend« itt is a »szabadság« gyermekeként jelenik meg. A vers legkorábbi változata még csak a bizalom attitűdjét mutatja:⁶²

⁶⁰ Vö. SZIGETI Lajos: A „felnöttség” vállalása József Attila költészetében (József Attila Kosztolányi-bírálatának lírai fedezete). i. m.

⁶¹ PEÉRY Rezső: In memoriam: József Attila. Új Szellem. (Prága), 1937. dec. 20. 13—4.

⁶² Vö. JAÖM. II. 418.

S a szabadság kihordja majd
szép gyermekét, a rendet,
az ágon a virág kihajt.

A „rend” itt még nem született meg a költői kép szerint sem: a „szabadság”, mint anya: méhében hordja. A későbbi változatban e sorok így hangzottak:

a szabadság sétára megy,
kit könny és vér teremtetett.
Kezénél fogva vezeti
szép gyermekét, a rendet.

Többszörös szülés-, teremtés-képzet e néhány sor. A „kit könny és vér teremtetett” utal arra, hogy a szabadság csak szenvedés és harc árán jöhet létre, de képileg utal magára a szülésre, a születés pillanatára is. S erre lényeges figyelniünk azért is, mert épp ekkor — 1935-ben — jelenik meg s lesz mind gyakoribbá az újrateremtés, újraszülés gondolatát magába sűrítő új világ-motívum, amely — többek között — nyilván innen: a szabadság szülte rend megfogalmazásából táplálkozik, annak vezérmotívuma.

Újrateremtés, »új világ«

Sebed a világ — ég, hevül
s te lelkedet érzed, a lázat.

— írta a költő az *Eszmélet* VI. tételében, 1934-ben. Egyetértünk Bóka Lászlóval, aki így olvasta és értelmezte e sorokat: „a sebként égő-hevülő világ benne valóban lázat gyújtott, s valami nagyon is gyors orvosszerre vágyatta... A világ benne égő sebe az a másfajta rend, amit ő rendtelenségnek érez — előredobva szívét rab kortársai közül a szabadság világába.”⁶³

Ekkor írt verseire a csalódás, a gúny — nemegyszer az öngúny és önvád — nyomja rá bélyegét, mert a szorongásait felfedő költő nemzetét, az egész emberiséget féltve csak a „vas világ”-ot látja maga körül. Ezért csengenek oly keserűen a *Számvetés* sorai is:

Ebben a megváltott világban
Egy pillanatom nem volt nemes,
sem langyos, édes, kellemes,
mint disznónak a pocsolýában.

S még keserűbben fogalmazza meg gyanúját a „megváltott világ” embert torzító hatásáról, arról: hogyan szüli meg a »rend« a cselekvéstől rettegő, az egyéni és társadalmi felelősségtudatot nélkülöző ember típusát:

Engem sunyiságra oktat
az erkölcs. (Rólad is ezt hiszem.)

⁶³ BÓKA LÁSZLÓ: i. m. 163.

s újra bizonyítva látja, hogy „ott kívül a magyarázat”:

Ezért ülnek oly sötét dolgok,
oly hatalmak a szívemen,
hogy szorong lágy arcú kedvesem,
ha ránézek; pedig mosolygok.

Az *Emberek* is hasonlóan vádoló gúnnyal hangzik. A versről Tamás Attila írja: „Egy szilárd rend elemei fordulnak visszájukra.” S példaként az „egyetemes felbomlás döbbenetét” sugalló sorok között az *Emberek* e sorát is idézi:

Kibomlik végül minden szövevény.⁶⁴

Joggal mutat rá Tamás Attila, hogy e sor összevethető Ady verssorával: „Egész világ szóttje kibomlott.”⁶⁵ Ebből a bomlás-élményből fakad József Attilánál a vers kegyetlenül gúnyos hangja, mely a fonák, a hamis tudatot ostorozza:

Csak öntudatlan falazunk a gaznak,
kik dölyffel hisszük magunkat igaznak.
A dallam nem változtat szövegén.

.....

Erényes légy, ki csalódní ügyes.

S ugyanez az abszurdig, a végletekig fokozva jelenik meg majd a *Két hexameter*-ben:

Mért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis.
Mért ne legyek tisztességes? Kiterítenek úgyis.

De épp ezzel a világgal szemben, épp e torzított tudatot leküzdendő — jelenik meg költészetében egy másik világ, a jövő rendjének a képe: az *új világ* motívumban.

Az *új világ* 1935-ben jelenik meg először József Attila költészetében s lesz ettől kezdve egyre gyakoribb motívummá. Korábbi műveihez képest e motívum mindenképpen új, s mint ilyen: jelzi egy új gondolatrendszer kialakításának az igényét. Az eddig vizsgált versekhez mérve a motívum több jelentésben szerepel. Két alapvető jelentése különíthető el: jelentheti a „vas világ”-gal szembeni világot, s ugyanakkor jelentheti azt a világot is, amelyet a maga számára alkotott költőnk, amelyben egészen más törvények uralkodnak. A két jelentés elkülönülése azonban — véleményünk szerint — csak látszólagos, mert van közös magjuk. Mindkettőben azonos, hogy egy harmonikus, arányos világ körvonalai készülnek kirajzolódni bennük. Egy ponton pedig közvetlenül is egymásba kapcsolódik az új világ két jelentése: akkor, amikor kiderül, hogy a költő tudatosan készül megteremteni, magában akarja kiküzdenni az »új világot«.

A motívum a *Mi emberek* című versben jelenik meg először. A vers — mely Török Gábor szerint három töredék⁶⁶ — ellentéteiben, konkretizációiban egyértelműen utal az adott világ (a költő jelene) embertelenségére, kegyetlenségére, s az ezzel szembeni költői törekvésre, az értelem szerepére:

⁶⁴ Vö. TAMÁS Attila: Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig. Akadémiai, 1964. 159.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ TÖRÖK Gábor: i. m. 178.

Szépen beszélsz! Foglalmad úgy
világít, mint ott kinn a nyers tél
s igazad van! De most aludj,
ma éheztél és nem kerestél,
egész nap új világra lestél.

A motívum 1935-ben, a *Mi emberekben* még „csak” fogalmi jellegű, az »új világ« a tudatban megfogalmazható csupán. A vers láthatólag kötődik korábbi műveihez is. A „Foglalmad úgy világít, mint ott kinn a nyers tél” a *Téli éjszaka* e sorának lehet újrafogalmazása, visszatérése: „Tündöklék, mint a gondolat maga, a téli éjszaka.” Ugyanakkor előreutalás is — egy későbbi vers zárósorait is előlegezi:

Én mondom: még nem nagy az ember,
De képzele, hát szertelen.
Kísérje két szülője szemmel:
a szellem és a szerelem!

(*Ars poetica*)

A *Mi emberek* fordulatot jelent e szempontból József Attila költészetében. Ha az ezután született verseit ehhez mérjük, másként kell már olvasnunk sorait. Így a *Mint gyermek* harmadik szakasza is általános érvénnyel hangzik:

Világot hamvasztottam el szívemben
és nincs jó szülő, mely megrikasson engem,
kuporogva csak várom a csodát...

A vers így a korábban már vizsgált más összefüggéseken túl —⁶⁷ szintén egy új világ szorongva várásának példája.

Törvényszerű, hogy az új világ szorosan kapcsolódjék az újratereztetés, újraszülés gondolatköréhez. Önmaga újratereztetéséről vall költőnk az *Emberiségben* is:

Óh, emberiség, kit törött anyám
szenvetni szaporított és nem értett!
Nem rettenek születni újra érted,
te két milliárd párosult magány!

A vers anyára-utalása nem véletlen. Mind az anya-idézés, mind pedig az új világ, az újraszülés megfogalmazásai logikus módon idézik műveibe a teremtéssel járó, az azt szükségszerűen megelőző szenvedést, kint is. Már az *Emberiség* utolsó szakasza is hangsúlyozza:

Vértelen arra vársz, hogy véred ontsák
s föl-fölmutat a társuló bolondság,
mely téged minden kínban megtalál.

Későbbi verseiben is gyakori a motívum. A *Majd emlékezni jó lesz* című versében írja: „Hanyag társadalmunkra szabatos szavam van.” Az „érett fő” állapítja itt meg, hogy a „kín” az adott társadalmi rendből fakadó szükségszerűség, következmény:

⁶⁷ L. az apa-motívumot vizsgáló dolgozatunkban a *Mint gyermek* c. verset úgy fogtuk fel, mint apaverset, ill. felismerés-verset, ugyanakkor lényegesek a vers anya-utalásai is!

Mert hordtam téglát *kínnal* s jól tudom,
a kín teszi, hogy lett belőle börtön,
melyben időm oly egykedvűen töltöm,
mint fáradt utas pihen féluton.

De a kín egyúttal előlegez is egy másik világot: képes lesz egy megálmodott világ
— az »új világ« — valóráváltására is.

Közeledik az én időm. Ha már
ennyi a *kín*, *világot vált valóra* —
én nem csalódom — minden szervem óra,
mely csillagokhoz igazítva jár.

Egyetemessé, bizonyossággá lesz a kín a *Ha a hold süt* című versében:

Ez a zaj, ez a *kín*, e világrecsegés
nem szűnve, dühöngve növekszik.

De a Kosztolányi halálára írt versben is tudatosítja: „A *kín*ba még csak most fogunk,
mi restek” (*Kosztolányi*). A *Flóra*-ciklus *Már két milliárd* című versében a kín hiába-
valóságának ad hangot. A vers lemondást sugall. Az *Emberiségben* szereplő „két
milliárd párosult magány”, amelyért nem félt újraszületni — itt úgy jelenik meg,
mint amiért nem érdemes már vállalni a küzdelmet:

Már két milliárd ember kötöz itt,
hogy belőlem hű állatuk legyen.
De világuktól délre költözik
a szép jóság s a szelíd érzelem.

Mintha eltávolodott volna a költő a közösségtől, a tömegektől. Mintha ellentmondás
feszülne a hivatásának teljesítésére készülő költő s a célt még nem látó tömeg között.
Az ellentmondást csak saját személyiségének fölnagyításával tudja föloldani, s a szere-
lemhez fordul segítségért, erőért:

már nem tudom, megadom magam kényre,
ha nem segítesz nékem szerelem.

De e szerelem igazulásával visszatál a közösséghez, mert szerelme egyet jelent
a közösség vágyaival, mert a szellem erejével a költő magatartásban hirtelen beállott
változás okát is meglelte:

Úgy kellesz, mint a dolgos tömegeknek,
kik daccal s tehetetlenül remegnek,
mert *kínjukból jövőnk* nem született meg,
munka, szabadság, kenyér s jószavak.

„Költészetében — írja Bóka László — helyreállt a dolgok természetes rendje, versei-
ben az ember megglelte helyét: a legmagasabbra felfokozott és egyesült a közösséggel.
Mert nem úgy szóltak hasonlatai, hogy úgy kell a munka, a szabadság, a kenyér és
az emberi öntudat a dolgos tömegeknek, mint ahogy Flóra szerelme kellene neki,
tehát nem a közösséget jellemezte önmagával, hanem a közösséggel önmagát. Ha
vágyait költői magasba emelte, hogy fényük világra szóljon, a magasabb szintet,
az értékek magasabb grádusát, a valóság szubjektivitásánál magasabb objektív

valóságot a közösségi gondolatban lelte meg.”⁶⁸ Közösségre találása és szerelem-igénye párosulnak későbbi verseiben is. E nélkül nem bízik már önmagában. Ha csak egy pillanatra is elveszti kapcsolatát a közösséggel, ha veszélyben érzi a szerelmet, akkor máris a személyiség felbomlásának tudata lesz úrrá rajta. Szinte könyörgővé válik ekkor a hangja, mert követeli az egységet, a teljességet — legelsősorban is a maga számára:

Fogj össze formáló alak,
.....
ne vakítsd meg a lelkemet,
néha engedd, hogy mennybe lásson.

Kinek mindegy volt már a *kín*,
hisz gondjaid magamra vettem,
az *árnyékvilág* árkain
most már te őrködj én felettem.
(*Nem emel föl*)

Ezekben a versekben újraidéződik a költő anya-képzete is. Az „árnyékvilág árkain” — utalás lehet az anyára, a maga-teremtette anya elfeledésére, de ugyanakkor az „új világgal” szembeni, még létező jelenvalóra is.

A *Flóra* című versében, már kimondottan is az anyára utalva, az »új világ« verbálisan is együtt szerepel az újraszületés, az újjászületés gondolatával, amely az átkos, örökös félelemmel és szorongással szembesül. Flóra így lesz azonosíthatóvá az anyával s lesz egyúttal az »új világ« létrehozójává, szimbólumává is. Flóra segíthet abban is, hogy a *kín* feloldódjék:

Tudnál-e, Flóra, annyira szeretni,
erényeidből épül-e szerencse,
hogy mind a *kínt*, mit nem lehet feledni,
hű szeretőd munkáján elfelejtse?

Tudnál-e engem *új világra hozni*,
iparkodván szerelmes türelemmel,
hogy legyen erőm ismét adakozni
s eltölteni a gonoszt félelemmel?

Hogy az »új világ« itt is kettős értelemben szerepel, azt az „ismét adakozni” bizonyítja. A költő újra és újra hangoztatja, hogy magában s költészetében kell felmutatnia először az »új világot«, saját személyiségét kell kiteljesítenie ahhoz, hogy segítségére lehessen másoknak is. A vers egésze is bizonyítja, hogy az egyetemes igényű kérdések a személyiségbe, a személyes sorsba transzponálódnak itt is, mint már annyiszor. Az első rész utolsó szakaszában szereplő „mily terhet vállal” múltértelmező szerepet is kap: a korábbi versek azonosításai révén utal az anyára, a fiával terhes s a korán elhunyt anya képzetére is („kibékülnék a haragvó halállal”). De utal a költői feladat minden áron való teljesíteni akarására is: a várt új világ megteremtésének igényére.

Lennél-e nyugton mindenütt a rosszban?
Fontold meg jól, szíved mily *terhet* vállal.
Én, aki véle mind csak hadakoztam,
kibékülnék a haragvó halállal.

⁶⁸ BÓKA László: i. m. 123—4.

Míg a vers első része csupa kérdés, addig a második rész minden szakasza egy-egy paralel-válasz. A válaszokban azonban ott van a kétség, a félelem is. Ezt a versrészt a felmérések, felismerések, félelmek; a megvalósultat, a már létezőt a lehetőséggel szembeállító „míg”, „ha”, „tán” és újra „ha” határozószók sorozata alkotja, mert még e felszabadító, boldog szerelem is kétségeket szakít ki a költőből: azokat a kétségeket, amelyek éppen nem szerelmi lírájának voltak elsősorban sajátjai:

Félek, nem tudod megbocsájtani
eltékozolt, ostoba, könnyű multam,
és majd ezerszeresen fáj, ami
ezerszer fáj, míg szeretni tanultam.

Félek, nem ér majd annyit életem,
törekvésem és vágyam, testem, lelkem,
hogy megbecsülj, ha el nem érhetem]
önnön jószágom útján győzedelmem.

Nehéz a szívem, hiszen bűt fogan:
örömök tán a büntetésem hozzák,
hogy sírva nézem majd ha boldogan
sétálsz azzal, ki méltóbb lesz tehozzád.

Flóra e versekben mégis: „kétes létben a bizonyosság” (*Megméréssel*), mert e szerelemből Flóra segítségével megszülethet a költő »új világa«. S e szerelemben született új világot (képi megfogalmazásában egyetemessé lett: „egész világom ege lettél” mondja Flóráról) —, szerelmét a mindenséggel azonosítja.

A költő megerősödik hitében, s a „tankkal, vasakkal fölvonuló ember alja” ellen bátran áll ki s válaszként megrajzolja a jövő perspektíváit:

Mert mi teremtünk szép, okos lányt
és bátor, értelmes fiút,
ki őriz belőlünk egy foszlányt,
mint nap fényéből a Tejút, —
és ha csak pislog már a Nap,
sarjaink bízón csacsogva
jó gépen tovább szállanak
a művelhető csillagokba.

(*Március*)

Talán ez visszhangzik a *Könnyű fehér ruhában* című vers soraiban is:

Megalkotom szerelmemet...
Égitesten a lábam:
elindulok az istenek
ellen — a szívem nem remeg —
könnyű fehér ruhában.

Hogy teremtésről („megalkotom”) van szó e versekben, arra a legszebb bizonyíték az *En, ki emberként...*, amelyben már többet árul el e szerelem és megújhodni-akarás tartalmáról, mint korábban. Kozmikus méretűvé nő Flóra alakja:

Flóra, karcsú, szép kehely, állsz előttem,
mint csokor van tűzve beléd a mennybolt,
a napvirág, felhők, remegő levél közt
hajlik az estnek.

Szinte isteni erővel ruházta fel szerelmét a költő. A második versszakban szólal meg legerélyesebben az újrateremtődni-akarás igénye:

Ajkaidról lágy lehű, száz varázslat
bűvöl el, hogy hű kutyaként figyeljem
könnyű *intését okos ujjaidnak*
mint leszek ember.

A költői kép mintha Michelangelo *Teremtésének* újraírása lenne, olyan szuggesztív erővel hat. A „könnyű intését okos ujjaidnak” legalábbis emlékeztet a *Teremtő* ábrázolására, a teremtető mozdulatára. A gyöngédséget bizonyítja Török Gábor is, amikor a „lágy lehű” szókapcsolatot vizsgálja. Arra próbál választ adni, miért a „leh” szerepel a „lehelet” helyett. „Rövid hangalakja folytán — írja — a leh=kis lehelet, leheletecske is. ...A kész versben is, vázlataiban is a szeretett nő varázsának légiessége, szinte testietlenné, anyagtalanná szublimálódott volta válik ezzel az eszközzel is sugalmazóbbá.”⁶⁹ A vers vázlatai mást is bizonyítanak. A fentebb idézett szakaszt megelőzve a kéziratban szerepelt egy versszak, melyet a gépiraton húzott át a költő.⁷⁰ Az eredeti szöveg újabb bizonyítéka lehet annak, hogy a Flóra-versek is az anyát idéző versek közé sorolhatók. A kihagyott versszak a következő volt.

Mint az eltévedt *gyerek* este, fáradt
sírní s akkor megdobban a szíve szörnyen
tudja, hogy fusson haza, — *lelkem anyja*,
így vagy eszemben.

Hogy egy tiszta, harmonikus, arányos világ megteremtésének pillanatáról szól a költő, azt pedig a negyedik versszak bizonyítja, ahol újra együtt szerepel az egész természeti világ szimbólumaként: a »fű« s a »bogár«:

Lelkem szöktet, paripán, a képed,
épp csak érintvén vizeket, mezőket
Két szemedből *fűre, bogár*ra, tiszta
értelem árad.

Egy másik Flóra-versben: a *Sas* címűben bonyolult költői képpel találjuk szemben magunkat. De e bonyolult kép is az új világ megformálása. A mindenséget fel-faló madár nem más, mint a költő és Flóra, akik így „új valóra” váltják egymást:

A mindenséget falja
csilló azúri csőre.
Vaskarma tépi, marja
a meleg húst belőle.

S a *fogoly világ* hullat
könnyes üveg szemekkel
vércseppes pihetollat.
Ez a pirosuló reggel.

⁶⁹ TÖRÖK Gábor: i. m. 123.

⁷⁰ Vö. JAÖM. II. 441.

E sorok úgy is értelmezhetők, hogy a mindenség nem más, mint a költő — Bóka szavával — „sebként égő-hevülő világa”, s a madár ezt felfalva megszabadítja a „fogoly világ”-ot:

E madár könnyű röpte
a létet elragadta.
Nincs magasság fölötte
és nincs mélység alatta.

Az egyik szárnya lelkem,
a másik szárnya Flóra.
Én őt váltom és engem
ő vált így *új valóra*.

Hogy Flóra azonos lenne az »új világ«-gal, azt más versével is bizonyíthatjuk. A *Csak most* című apát idéző versében az apjáról rámaradt legendához alakítja költői képeit:

Csak most, hogy *új világba* tartok
*Flórá*m az én *Amerikám*.
Elenyésztek a *régi partok*,

nem ődöngök zajuk-bajukban:
az emberarcok mélyiről
új értelem szegélye bukkan.

A *Hazám* soraiban is ott érezzük az apát is, amikor a kivándorlókról szól:

Sok urunk nem volt rest, se kába,
birtokát óvni ellenünk,
s kitántorgott Amerikába
másfél millió emberünk.

Az illúziókat kergetőkkel szemben kimondja, hogy nem a kivándorlás útján, nem Amerikában, nem e „térben”, hanem az „időben”, a társadalomban keresendő az »új világ«:

Múltunk mind össze van torlódva
s mint szorongó kivándorlókra,
ránk is úgy vár az *új világ*.

Talán épp itt, a *Hazámban* látszik a legégetőbbnek az új világ hiánya s követelése a legszükségsezerűbbnek. A második szonett kemény lírája — akár egy szociográfia. E felsorolással ad hírt a költő az elmaradottságról, a szorongásokról, a kiszolgáltatottságról, hogy eljusson a fölszabadulni akarás megfogalmazásáig:

Ezernyi fajta népbetegség,
szapora csecsemőhalál,
árvaság, korai öregség,
elmebaj, egyke és sivár

bűn, öngyilkosság, lelki restség,
mely, hitetlen, csodára vár,
nem elegendő, hogy kitessék:
föl kéne szabadulni már!

A fölszabadulás vágya, követelése, s a következő versszakban megrajzolt kép:
a már fölszabadult nép törvényhozásáról — már az »új világ«-ról informál bennünket.

S a hozzáértő, dolgozó
nép okos gyűlekezetében
hányni-vetni meg száz bajunk.

Az utolsó versszakban pedig újra visszatér a költő a keserű jelenre:

Az erőszak bűvöletében
mit bánja sok törvényhozó,
hogy mint pusztul el szép fajunk!

Az új világ s a fölszabadulás iránti vágya jelenik meg a *Mint a tejút* című töredékében
is — mutatva, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított e vágyának.

Mint a tejút a vonuló
egek táguló
boltozatán
s mint a valóság heveny láz után
úgy ragyog és világít
lelkemben, mely *világot áhít*,
az emberi fölszabadulás.

Mint társadalmi láttelel, hangzanak az *Ős patkány terjeszt kórt...* kezdetű versének
sorai.

Az elnyomás csapatban károg,
élő szívre, mint dögre vár
s a földgolyón nyomor szivárog,
mint hülyék orcáján a nyál.

E fasizmus ellen írt versében is a szabadság teremttette-szülte rendnek, a szép tör-
vénynek a nevében és hitében méri fel az ennek ellentmondó jelen-való világ emberte-
lenségét és kegyetlenségét. Ebben a világban a költő szava a sakál vonításához válik
hasonlóvá: haszontalannak, fölöslegesnek látszik. Még a költő számára korábban
oly kedves csillagok is — most mintha menekülésre kényszerítenék kínzó fényükkel:

Óh, csillagok, ti! Rozsdás, durva
vastőrökül köröskörül,
hányszor lelkembe vagytok szúrva —
(itt csak meghalni sikerül)

De az utolsó versszakban a mégis-élethelyzetet megteremteni akaró költő alakja
sejlik fel, aki mindezek ellenére hinni tud a kín feloldódásában, az új világ meg-
valósulásában:

S mégis bízom. Könnyezve intlek,
szép jövőnk, ne légy ily sivár!...
Bízom, hisz, mint elődeinket,
karóba nem húznak ma már.
Majd a *szabadság* békessége
is eljön, finomúl a kín —
s minket is elfelednek végre
lugasok csendes árnyain.

József Attila — mint láttuk — az új világ megteremtéséért folyó küzdelemben központi fontosságúnak tartja saját személyiségét. E versekben egy olyan költő „portréja” rajzolódik ki, aki érzi egyéniségének súlyát, s egyénisége súlyával szinte rákényszeríti az embereket arra, hogy a személyesnek tetsző kérdéseket-problémákat, azok fontosságát átérezzék és magukévá tegyék. Ez a magyarázata — többek között — József Attila személyességének: annak, hogy a költő mindig a maga nevében s mindenről személyes (látszólag: csak (!) személyes) ügyként szól. E személyesség jeleit láthattuk szinte mindegyik, az *új világ*-motívumot felmutató versében. Ott láttuk az »új világ«-gal szembesített „árnyékvilág” anya-idézésében, vagy az „elenyésztek a régi partok” apa-idézésében, a „Flórám az én Amerikám” szerelem-alkotó tendenciájában s leginkább ott láttuk magának a teremtésnek a képzetében. Ez a személyesség, a személyes sors hangsúlyozott újra- és újraírása azonban: valójában — amint ezt bizonyítani igyekeztünk — egyúttal a legmagasabb fokú társadalmiságot jelenti.⁷¹ Ezért s így érthető a költő tudatossága, törekvése saját személyiségének kiteljesítésére. Mint Németh G. Béla írja: „A személyiségnek, mint fő emberi értéknek kibontakoztatását elmulasztani József Attila is bűnnek vélte. ... A személyiség elsikkadása ... nála ... bizonyosság e kor és rendje ellen; ... S így implicit módon arra is, hogy más világ kell, e méltóságot és integritást biztosító világ.”⁷² József Attila egzisztenciálisan érezte és élte át korának társadalmi problémáit s így joggal hihetett önmagában s ezzel együtt a magában már kiküzdött »új világ«-ban. Ezt fogalmazza meg mérnöki pontossággal *Ars poeticájának* eredeti, Németh Andornak ajánlott gépiratán:⁷³

Én utánam repes a hűség.
Én értem sír, kit esz a rák.
Énbennem öleli meg hősét
Az újnak készülő világ.

Ugyanakkor, e jövőre vonatkoztatottságú jelentéssel szemben ott van a valóság (a motívum szempontjából: evilágiság), amely a személyiség-válság elmélyülését eredményezi, eredményezheti csak. Így módon az *új világ*-motívum is — akár a *játék*-motívuma is — jelenre vonatkoztatottságában szintén átcsaphat önmaga ellentétébe is. A motívum e jelentésváltozásai nyilvánvalóan nem függetlenek a kései versekben fölerősödött általános aránytalanság-képzetektől sem, sőt az új világ az egyik legfontosabb motívum e korszakban, amely magán viseli az aránytalanság-képzetek szinte minden jellemző sajátosságát, s jelentés-változásában magyarázatot is adhat az aránytalanság-képzetekre. Ezek az aránytalanság-képzetek a költőnek a külvilágtól való mind teljesebb elidegenülését, önmagába zártságát, embertelen (ember nélküli és iszonyatos) magányát panaszolják.⁷⁴ „A tárgy-egyén mind elválk a többitől, / magába mélyed és talán megsemmisül” — írja a *Szürkületben*; „Már nem fog kézen, amit megfogok” — mondja lemondó belenyugvással a *Könnyű emlékek*...-ben. Ezzel párhuzamosan a világot és annak jövőjét is egyre komorabban szemléli. A korábban pozitív példaként szerepeltetett kozmoszt, s annak az áhított rendhez

⁷¹ L. ehhez még: SZIGETI Lajos: A társadalmi személyesség költészete (József Attila halálának negyvenedik évfordulójára). Délmagyarország, 1977. dec. 3.

⁷² NÉMETH G. Béla: i. m. 660—1.

⁷³ Vö. JAÖM. II. 443.; ugyanitt olvashatjuk: „Az *Ars poeticában* a költő közvetlenül Németh Andorral vitázik, aki a Cobden-Szövetségben 1937. február 5-én előadást tartott a költészetről.”

⁷⁴ De, mint Németh G. Béla írja, „társadalmi ez a magány és elszigeteltség, nem 'ontikus' vagy 'matefizikai'.” — NÉMETH G. Béla: i. m. 699.

hasonló kimért, pontos mozgását most a „makacs égitetek” értelmetlen forgásának látja (*Miben hisztek...*). Hiába hangoztatja: „énvelem a hűség van jelen”, mert ugyanakkor a világ az „üres űrben tántorog” (*Négykézláb másztam*). Bizonytalannak érzi a világ jövőjét:

.....a világ
a táguló űrbe lengve
jövőjének nekivág;
ahogy zúg a lomb, a tenger,
ahogy vonítanak éjjel
a kutyák...

A végzetszerűség eluralkodásának lehetünk tanúi ezeknél az utolsó verseknél. „Úgy leszakadtam minden más világról, / ahogyan lehull a gyümölcs az ágról” — állapítja meg szorongva (*Le vagyok győzve*). Összegezni látszó végső ítéleteket mond ki. Érti, hogy nincs lehetőség már a világ sorsának irányítására, s ezért akarja föloldozni önmagát és az emberiséget is:

Maradj fölöslegesnek,
a titkokat ne lesd meg.
S ezt az emberiséget,
hisz ember vagy, ne vesd meg.

Nem tekinthető véletlennek, hogy utolsó számadásában, a halál törvényét megértő és elfogadó utolsó versében is ott van, nyomatékosan hangzik fel az »új világ« kifejezés. „Íme, hát meggletem hazámat” — kezdi a verset, amely keserű panasz, vád — a szöveg méltóságteljesen nyugodt hangzása ellenére is. Határozott, kíméletlen szembenézés ez a jelennel:

E föld befogad, mint a persely.
Mert nem kell (mily sajnálatos!)
a háborúból visszamaradt
húszfilléres, a vashatos.

Sem a vasgyűrű, melybe vésve
a szép szó áll, hogy új világ,
jog, föld. — Törvényünk háborús még
s szebbek az aranykarikák.

Mintha csak a *Hazámban* — hittel, bizalommal — fölvetett kérdésekre válaszolna. Egyértelmű a költő válasza: nincs még szükség az »új világ«-ra, megvalósításának még nincs itt az ideje.

E versek — meggyőződésünk szerint — nem azt bizonyítják, mintha a költő elvesztette volna az »új világ« eszméjébe: az arányos világ megteremtésének gondolatrendszerébe vetett hitét, hanem azt mutatják, hogy költőnk — aki megálmodta, megalkotta magában e világot — most még nem látja e világnak a valóságban való realizálási lehetőségét. Utolsó versében is megszólal annak a hite is, hogy „ezek a törvények — bár az egyént elpusztították és kivetették — a tágabb emberi közösségnek majd az életét is jobbá teszik” — hangsúlyozza Tamás Attila is.⁷⁵ Ezt világosan mutatja az egész életművet lezáró utolsóként írt strófa:

⁷⁵ Vö. A magyar irodalom története. VI. Akadémiai, 1966. 376.

Szép a tavasz és szép a nyár is,
de szebb az ősz s legszebb a tél,
annak, ki tűzhelyet, családot
már végképp másoknak remél.

Ez magyarázza egyúttal az utolsó versekben fölerősödött aránytalanság-képzeteket is. „Mióta éltem, forgószélben próbáltam állni helyemen” — mondta ki utolsó versében ugyanazt a felismerést, amit már másutt is formába kényszerített. Emberi élete végességét hangsúlyozza a költő, jelezve, hogy csak az embert, az egyént lehet elpusztítani.

Köztetek lettem bolond, én a véges.
Ember vagyok, így vagyok nevetséges.
(*Le vagyok győzve*)

De aránytalanság-képzeteit is szigorú rendbe, formába kényszerítette az értelem költői-emberi erejével. A versek szigorú rendje küzd ekkor a költőn eluralkodni akaró káosz érzésével.

Karóval jöttél, nem virággal,
feleseltél a *másvilággal*.
(*Karóval jöttél*)

— hangzottak feszes s mégis könnyed ritmusú, tiszta rímekkel szóló sorai. S a „más-világ” kifejezésében ott érezzük sűrítődni a lehetetlennel való szembenézését. Utal a kifejezés az anyát holtából föltámasztani akaró, az apát a legendából megteremteni szándékozó s az önnön halálával is szembenézni tudó költőre. S utal a kifejezés — úgy érezzük — egyúttal a teljesség, az új világ hiányára is. Számadás és számonkérés ez a néhány sor egyszerre: életművének, nagy vállalkásának aránytalanságait mutatja. „Tejfoggal kőbe mért haraptál?” — idézte Fábry Zoltán e sort a költő születésének hatvanadik évfordulóján, s joggal tette hozzá az aránytalanság-képzetek örökérvényű magyarázatát adva: „Így, ilyen elveszetten, ilyen paradox kapcsolással költő még nem tárta fel titkát, csodáját. De épp ez a teljes reménytelenség tette lehetővé azt, amit ma bizonyossággá tudatosítunk: óriás voltát.”⁷⁶

Das psychoanalytische Tagerbuch und die Spätwerke von Attila József — Beitrag zu etlichen Motiven der Dichtkunst von Attila József —

Das psychoanalytische Tagebuch und die Spätwerke des Dichters wurden durch die wissenschaftliche Forschung lange Zeit vernachlässigt. Verfasser sieht die Gründe dieses Rückstandes in der Anschauungsänderung und in dem Pessimismus der letzten dichterischen Periode von Attila József. Diesmal wird also die Frage behandelt, wie der Dichter, nach der Schaffung einer Welt der Konsonanz und Harmonie strebend, zu der Formung einer seinen Ideen widersprechenden Welt gelangen konnte, und ferner was der Grund dafür sei, dass die dichterische Botschaft dieser seiner Periode — beinahe gegen seinen Willen — die Disharmonie, die Zerbrochenheit, das Bewusstsein einer Unvollständigkeit, die verzweifelte Verlassenheit wird. Vergleicht man das psychoanalytische Tagebuch mit den Spätwerken, so wird jetzt versucht, das Disproportionsgefühl darzustellen und die Quellen dieser Gefühle an-

⁷⁶ FÁBRY Zoltán: Tejfoggal kőbe mért haraptál. József Attila születésének hatvanadik évfordulójára. Irodalmi Szemle, 1965. 289—91.

hand der früheren Gedichte aufzuzeigen. Zu diesem Zweck wird die Genese mehrerer Motive — so unter anderen die „des Spiels“, „der neuen Welt“ und in einem weitgefassten Sinne die „der Ordnung“ — untersucht. Laut Verfasser sind diese Motive immer Züge der dichterischen Untersuchungen der entfremdeten Welt, die zugleich das Streben des Dichters nach der Schaffung einer Harmonie, „der äussersten Totalität der letzten Einsichten“ zeigen.